

HATÁRTALAN

Régészet

ára: 1490 HUF

8,14 EUR

756 DIN

29,8 RON

ARCHEOLÓGIAI

MAGAZIN

VIII. évfolyam 3. szám - 2023

www.hatartalanregeszet.hu

PUSZTÁK URAI A NOMÁDOK

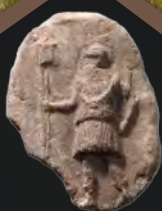

◆ A STEPPE FÜSTJE

◆ BARANYA ARANYA

◆ A LOVASNOMÁD ÉLETMÓD

◆ ELTŰNT KUN SZÁLLÁSOK NYOMÁBAN

Eltűntnek
vélt leletek

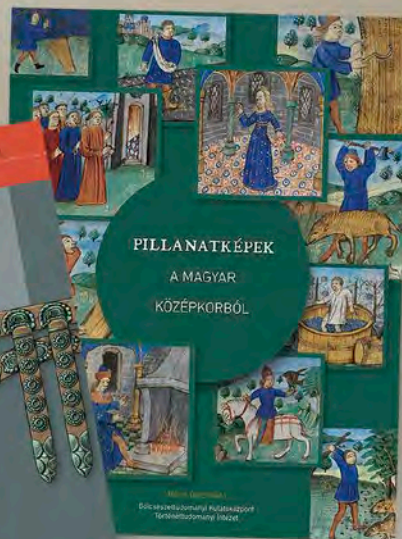
Bronzkori
üvegyártás

Műtárgyemen-
tés Kijevben

◆ CÍMLAPSZTORI ◆ „FEGYVERT, S VITÉZT” ◆ ARCHEOKALAND ◆ MIZUJS? ◆

A Martin Opitz Kiadó újdonságai

Információ:

+36 30 321 1288

kiado@martinopitz.hu

www.martinopitz.hu

Stílus és elegancia AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg biztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

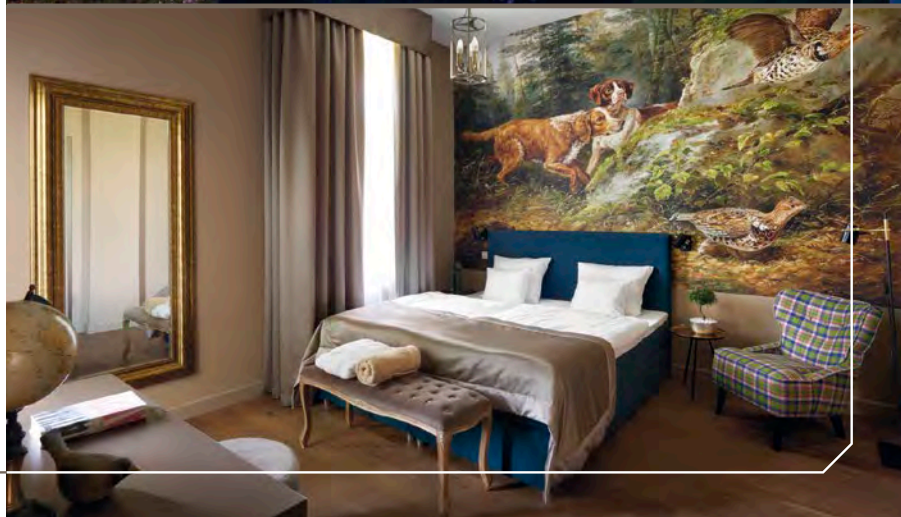

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN

Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu

WWW.HERCEGASSZONY.HU

Határtalan Régészet

Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente

Ára: 1490 Ft

Előfizetve: 1250 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető

Felföldi Szabolcs

Szerkesztő

Király Kitty

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor

Báicsmegi Gábor

Képszerkesztő

Litauskai Zoltán

Olvasószerkesztő, korrektor

Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés

Hodák Eszter

Magyar Milán

Szerkesztőség

Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Telefon: +36-62-549-040

Fax: +36-62-549-049

E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala

www.hatartalanregesztet.hu

A magazin Facebook-oldala

Határtalan Régészet

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés

Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető

Hunya Ágnes

Terjesztés

LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül, Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban, kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása

HÍRVILÁG Press Kft.

Telefon/fax: +36-1-411-0491

E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti

Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,

Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben a hirvelofizetes@posta.hu címen és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

Továbbá a szerkesztőségben:

e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 5.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ

+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ

+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

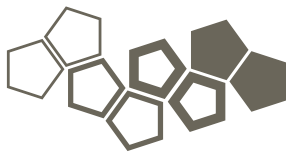

Puszták urai: a nomádok

Az eurázsiai steppe régiója, mely kelet felől Mandzsúriától egészen a magyar Alföldre terjed az elmúlt több mint 3000 év óta különböző nomád csoportok, illetve óriási nomád birodalmak számára biztosította az alapvető létfeltételeket. A térség földrajzi, éghajlati, vízrajzi viszonyai teremtették meg annak a gazdasági, társadalmi,

kulturális stb. rendszernek az alapjait, amit összefoglalóan nomadizmusnak nevezünk. A nomádok anyagi kultúrája (így fegyvereik, lószerszámaik, viseletük stb.) számos egyedi vonással rendelkezik, ugyanakkor gyakorta mutatja a környező letelepült civilizációk (így a kínai, az indiai, a perzsa vagy épp a görög–római kultúra) erőteljes hatásait is. Ez nem is meglepő, hiszen a nomádok gyakorta kerültek interakcióba ezekkel. Ezek az interakciók lehetnek persze békések (pl. kereskedelem, diplomácia) avagy kevésbé békések is (pl. betörések, háborúk). Magazinunk őszi száma a nomádok sok évezredes különleges régészeti leletegyütteseinek nyomába ered a legkorábbi nomádoktól egészen a késő középkor nomád csoportjaiig. Szó esik majd szkítákról, avarokról, kunokról, a nomádok temetkezési szokásairól, e csoportok viseletének, fegyverzetének, megjelenésének rekonstrukciós lehetőségeiről, egykori településeikről is. Terítékre kerül a Kárpát-medencei korai avar kor egyik leggazdagabb, nemrégiben napvilágra került temetőjének kiemelkedő gazdagságú leletanyaga, de szó esik a kései nomádok egyik jellegzetes fegyvertípusáról, a csillagfejű buzogányról is. Egy izgalmas cikkben elkísérjük László Gyulát és Fettich Nándort a második világháború sújtotta Kijevbe, ahol egyedülálló akció keretei között igyekeztek megmenteni egy felrobbantott múzeum kincseit. Izgalmas olvasnivalók várnak tehát arra, aki ismét velünk tart!

Felföldi Szabolcs
főszerkesztő

◆ Címlapsztori 5

- A lovasnomád életforma kialakulása – A legkorábbi nomád népek
– HRABÁK ZITA 5
- A steppe füstje – WALTER DOROTTYA 12
- Keresztények az avarok között – STRAUB PÉTER 17
- Baranya aranya – Kora avar kori sírok Babarcon
– GALLINA ZSOLT – GULYÁS GYÖNGYI – GULYÁS BENCE – HARANGI FLÓRIÁN 23
- Eltűnt kun szállások nyomában – PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 30

◆ Kontextus 35

- Lószerszámok a szentes-nagyhegyi avar temetőben – HERGOTT KRISTÓF 35
- A nomád viseleti rekonstrukciók forrásai – BOLDOG ZOLTÁN 40

◆ „Fegyvert, s vitézt” 45

- Besenyő csokmány, kun buzogány – A kései nomád népek sújtófegyverei
– KATONA-KISS ATTILA 45
- Részleges lovastemetkezések a kelet-európai steppén – M. LEZSÁK GABRIELLA 51

◆ Archeokaland 55

- Attila hun nagykirály temetése – A folyómeder és a hármaskoporsó
– M. LEZSÁK GABRIELLA 55
- Új könyv a mongolok európai hadjáratairól
– BIRÓ GYÖNGYVÉR – KATONA-KISS ATTILA 59
- „Lelhelye nem tudatik...” – Eltűntnek vélt leletek
a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárában – SZABADVÁRY TAMÁS 62

◆ Helló, tudomány! 66

- „Lápisz lazuli a kemencéből”: a bronzkori üvegyártás kezdetei
– MENGYÁN ÁKOS – HRABÁK ZITA – SZ. OSVÁTH ZSÓFIA – BAJNÓCZI BERNADETT 66

◆ Mizújs? 70

- Rövid hírek a világból – BÁCSMEGI GÁBOR 70

◆ A szegedi múzeumból jelentjük 72

- Műtárgymentés Kijevben – Fettich Nándor és László Gyula
a Lavra-kolostorban – HORVÁTH ANDREA 72

◆ Indiana Jones és barátai 76

- Játék – KIRÁLY KITTY 76
- Recept – Csücsür – KIRÁLY KITTY 77

A LOVASNOMÁD ÉLETFORMA KIALAKULÁSA

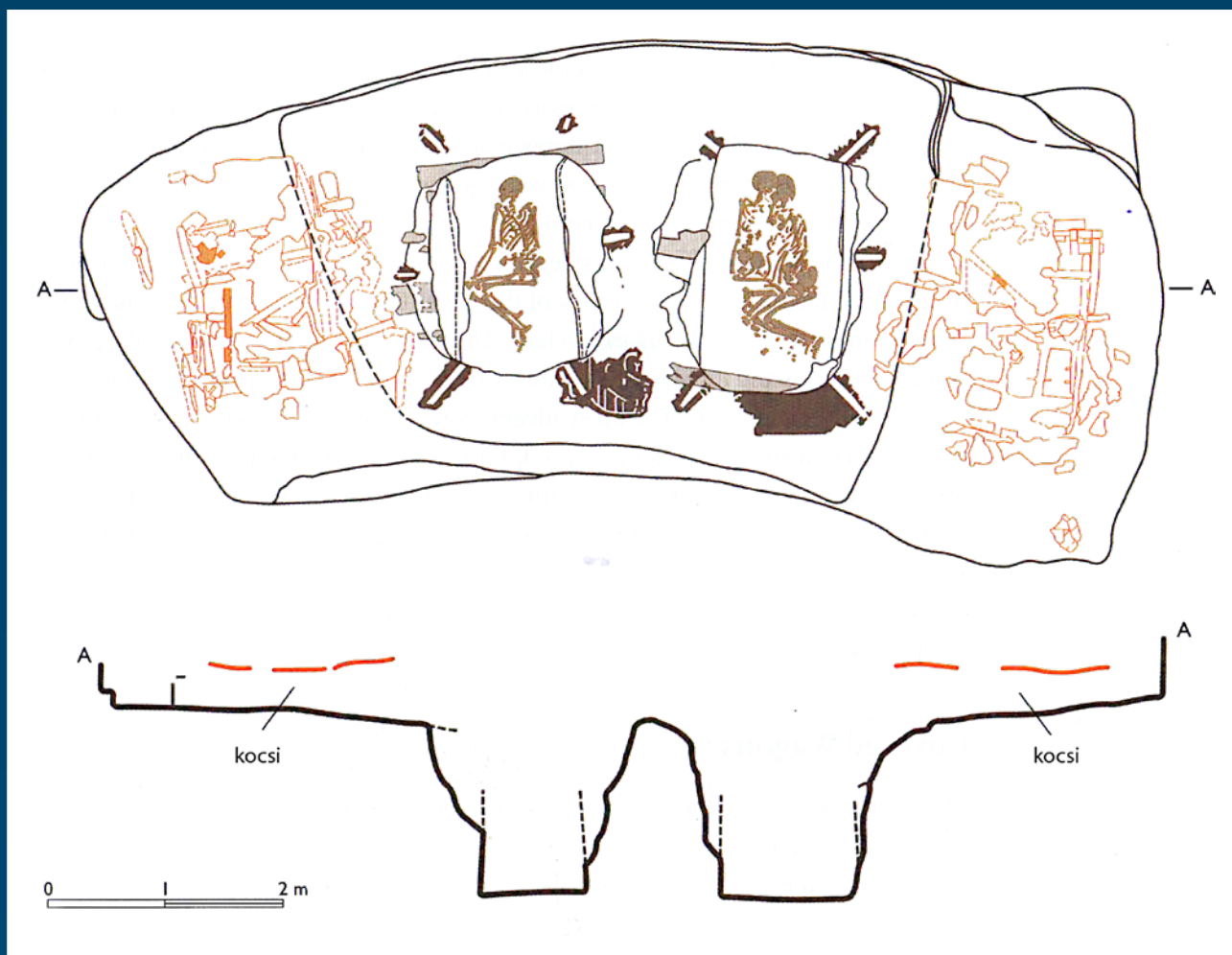
A legkorábbi nomád népek

5

A lovasnomád életforma a vaskor hajnalán alakult ki az eurázsiai steppén. A legelőváltó állattartáson alapuló gazdálkodási mód a füves puszta sajátos természetföldrajzi viszonyaihoz való alkalmazkodás eredményeként jött létre. A kora vaskor folyamán az életmód átalakulását számos olyan, a harcmódban, társadalom szerkezetében, politikai struktúrában bekövetkező változás és innováció kísérte, amely a steppei közösségek körében viszonylag gyorsan elterjedve egy egységesedést eredményezett, és gazdasági, kulturális felvirágzást hozott a térségben. A nomadizmus mint életforma eredményességét mutatja, hogy a középkor végéig lényegében ez maradt a legmeghatározóbb gazdasági-társadalmi-kulturális képződmény ezen a hatalmas területen, amiben változást csak a gépesített mezőgazdasági eszközök megjelenése hozott.

Kettős temetkezés négykerekű kocsiakkal, Osztannij kurgáncsoport, Kubán-völgy, Észak-Kaukázus, Jamnaja-kultúrkör (Cunliffe 2015, Fig. 3.15 nyomán)

Az eurázsiai steppeöv a mérsékelt övön belül, a 40–55 szélességi fokok között, mintegy 8000 kilométer hosszan húzódik végig Ázsián és Európa keleti részén. Keleten Mandzsúriában kezdődik, nyugaton a Fekete-tengertől északra fekvő pusztáig tart. A steppe egy hatalmas, nyílt, többnyire sík, helyenként dombos, füves pusztaság, amelyet északról kiterjedt erdős zónák (az erdős steppe és a tajga), délről pedig sivatagi zónák (így a Góbi, a Takla-Makán vagy a Kizil-kum sivatagok), valamint hatalmas hegyvonulatok (pl. a Tien-san, a Pamír, a Kaukázus) határolnak. A jellemző éghajlat száraz és kontinentális, a hosszú, hideg telek és meleg nyarak között mindössze rövid tavaszi és őszi időszakok hoznak enyhülést. A csapadék mennyisége évi 100–500 mm között változik, a legszárazabbak a belső-ázsiai steppék, míg a nyugati (európai) területek csapadékosabbak. Kedvezőtlen, hogy ez a csapadékmennyiség is egyenlőtlen eloszlású, a télen felhalmozódó hótakaró tavasszal hirtelen olvad el, és nyaranta is gyakran nagy záporok formájában esik le, így

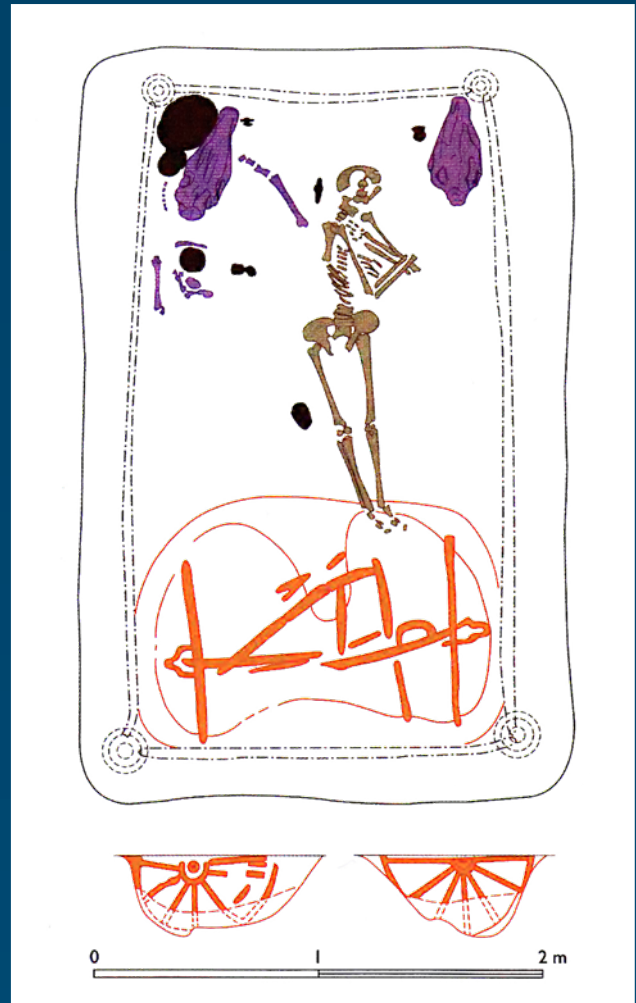
a víz jelentős része gyorsan elfolyik anélkül, hogy igazán hasznosulni tudna.

Ezek a természeti feltételek komoly kihívást jelentettek az itt élő emberek és állataik számára, és hosszú alkalmazkodási folyamat eredményeként a Kr. e. 1. évezred elején, a vaskor hajnalán alakult ki az a nomád állattartáson alapuló életforma, amely a legjobb megélhetést biztosította az itt élő közösségek számára. A lovas nomadizmus kialakulásáig vezető utat azonban nem egy homogén, egyenes vonalú fejlődésként kell elképzelnünk, hiszen az évezredek során a klíma is többször megváltozott, ráadásul ezen a hatalmas területen belül különböző földrajzi/éghajlati adottságú régiók vannak jelen, ahol eltérő kulturális hátterű és kapcsolatrendszerű közösségek éltek, akiknek életmódját és kultúráját számos különböző tényező alakította. Mindazonáltal kiemelhetünk olyan mérföldköveket, amelyek nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy a nomád legeltető állattartásnak a vaskorban létrejövő formája végül kialakulhasson.

A lovasnomád életforma kialakulása – A legkorábbi nomád népek

Ezen az úton fontos állomást jelentett az eurázsiai vadló háziasítása, amivel a Kr. e. 4. évezred közepétől már számolhatunk. A lovakat ebben a korai időszakban elsősorban húsupért és tejükért tartották. Nagyjából erre az időszakra tehető a kerék, illetve a kocsis megjelenése is. A kezdetben ökörrrel vontatott szekerek lehetővé tették a korábbinál mozgékonyabb életmód kialakulását, hiszen a kocsikon hordozható hajlékokat, sátrakat, valamint nagyobb mennyiségű élelmiszert, felszerelést és embereket (nőket, gyermekeket, idősebbeket) is szállítani tudtak. A késő rézkorban, illetve a kora bronzkorban a Fekete- és a Kaszpi-tengertől északra elterülő steppéről meglehetősen távoli területekre, többek között a Kárpát-medencébe is eljutó közösségek (ún. Jamnaja-kultúrkör [Kr. e. 3300–2500]) részben a kocsik használatának köszönhetően tudtak rendkívül nagy távolságokat megtenni.

A kocsizást még gyorsabbá tette, ha a kocsi elé ökör helyett lovat fogtak. A lovak fogatolására vonatkozó első biztos adatok azonban több évszázaddal későbbiek. Kr. e. 2000 körül, a Dél-Urál keleti részén tűntek fel a steppe térségében először azok a kétküllős kerékekkel felszerelt, könnyű harci kocsik, amelyeket már biztosan lovakkal hajtottak (ún. Szintasta-Arkaim-kultúrkör [Kr. e. 2200–1800]). A harci szekerezés meghatározó szerepet töltött be a harcászban a bronzkor további évszázadaiban is, későbbi lehanyaglása kétségkívül a lovasság megjelenéséhez köthető. Szimbolikus volta miatt igen fontos, hogy e kö-

Kétkerekű harci szekérrel, és szekér elé fogott lovak részeivel (koponyával és alsó lábszárakkal) eltemetett férfi sírja, Krivoje-tó, Dél-Urál, Szintasta-Arkaim-kultúrkör (Cunliffe 2015, Fig. 4.16 nyomán)

Kirgiz nomádok téli szállása jurttakkal, kőből épített karámmal, Wakhan-folyosó, Északkelet-Afganisztán (fotó: Roland és Sabrina Michaud, Tripett 1974, 16-17)

Lovával eltemetett fegyveres férfi sírja, Szerzsény-Jurt, Észak-Kaukázus, Kobán-kultúra (Metzner-Nebelsick 2022, Fig. 4.a nyomán)

zösségek körében már a ló, illetve a ló és az ember együttes eltemetése is megjelent, ami a ló növekvő értékét, egyre fontosabb szerepét jelzi.

A bronzkor folyamán egyre jelentősebbé válhatott a steppe térségében a lótenyésztés. Modern archeogenetikai kutatások kimutatták, hogy már a bronzkor folyamán is szaporításra célzottan kiválasztott egyedekkel javíthatták a lóállományt, aminek eredményeként Kr. e. 2700–2200 között a korábbinál idomíthatóbb, jobb stressztűrő képességű és erősebb

gerincük lévén hátszlóként és fogatolva is jobban használható lófajta vált dominánssá a Don–Volga-medencében. Ez a lófajta a mai házasított lovak közvetlen ősének tekinthető.

Jelentősek a nézetkülönbségek abban a kérdésben, hogy mikortól számolhatunk a lovaglás szélesebb körű elterjedésével. Egyes kutatók azt valószínűsítik, hogy már a fent említett Jamnaja-kultúrkör közösségei is használták hátszlóként a lovakat, míg mások arra hívják fel a figyelmet, hogy az első biztos adatokat csak a Kr. e. 2. évezred utolsó évszázadaiból ismerjük Belső-Ázsiából (a Tárím-medencéből), valamint Mongóliából. Az azonban bizonyos, hogy forradalmi változást tükröz, amikor a vaskor hajnalán, a Kr. e. 9. században a Kaukázus északi területén feltűntek az első új típusú, csuklós szájrészből és két pálca alakú oldaltagból álló, fémből készült zablák, valamint a lószerszámokkal, fegyverekkel eltemetett férfiak és lovak temetkezései (ún. Kobán-kultúra [Kr. e. 1200–400]). Ezek már kétségtelenül a lovaglás, a könnyűlovas harcmodor és egy harcos elit megjelenését bizonyítják a kelet-európai steppe térségében. Mindeközben a Kr. e. 1000 körül lezajló klímaváltozás, az éghajlat hűvösebbé és szárazabbá válása a steppe fokozatos kiterjedését eredményezte, és a füves pusz-

Jurta felállítása, Szemej, Kelet-Kazahsztán (fotó: Samuel M. Dudin, Tripett 1974, 144-145)

Nyári szállás jurttal és karámmal a Kökszu folyó völgyében, Kazahsztánban (Frachetti 2008, Fig. 17.7)

tákon a bronzkor végén még letelepedett életmódot folytató közösségeket feltehetően részben elvándorlásra, részben pedig életmódjuk megváltoztatására, a vándorló legeltető állattartásra való áttérésre kényszerítette. A pusztai állattartók körében hamar elterjedtek a lovaslással és a lovas harcmodorral kapcsolatos új vívmányok és ismeretek, aminek magyarázata az lehet, hogy a lovaslás, valamint a lóról való harcolás által hatékonyabban lehetett a megélhetés és vagyon alapját képező, megnövekedett állatállományt egyben tartani és megvédeni. A nomád állattartás térnyerése és a lovaslás, valamint a lovasnomád harcmodor elterjedése szinte egy időben zajló, egymást ösztönző folyamatként képzelhető el. Ezzel megjelent és széles körben elterjedt az az életmód, amit ma már összefoglalóan lovasnomád életformának nevezünk, és amely nagy területeken, hosszú időre felváltotta a korábbi, különböző jellegű gazdálkodási formákat.

A lovasnomád életmód alapját az ún. extenzív állattartás jelentette, aminek lényege, hogy az állatállományt mindig a friss, zöld legelőt követve terelték, annak érdekében, hogy az állatok elegendő táplálékhoz jussanak, ami az évszakok változásához igazodó, ciklikus mozgást eredményezett. A nomadizáló közösségek az állatállománnyal együtt vándoroltak, jellemzően több száz kilométert megtéve a vándorlás két végpontja között, bár a vándorlások hosszát több tényező is befolyásolta (pl. az állatállomány összetétele, a természeti feltételek, a szervezetség foka vagy épp a más népek okozta akadályok). A legeltetés mindig meghatározott rend szerint folyt. A nomadizálásnak egyik jellemző mintázata volt az észak–déli irányú mozgás. Ez esetben délen, a füves steppe területén kialakított téli szállások és az északabbra, az erdős steppe övezetében vagy az erdős zóna déli peremén lévő nyári szállások között vándorolva terelték az állatokat, gyakran az észak–déli irányú folyók mentén. Hasonló elvű legeltetés síkságok és hegyvidékek találkozási zónájában, az alföldi területen elhelyezkedő puszták és a magasan fekvő hegyi legelők között is folyhatott (pl. a Kaukázus vagy a Kárpátok térségében). Ez a fajta legeltetés azonban sokszor nem kívánta meg olyan nagy távolságok megtételét, és nem feltétlenül tette szükségessé a teljes közösség mozgását. Ha a közösség nagy része állandó településen élt (és ha korlátozottan is, de helyben mezőgazdasági termelést is folytatott), akkor a közösségét „félnomádnak” tarthatjuk.

Az állatállomány csoportosan él, terelhető és a szárazságot jól tűrő fajokból, a szárazabb ázsiai pusztákon elsősorban juhból, kecskéből, az Uráltól nyugatra fekvő csapadékosabb területeken elsősorban marhából és lóból állt. Az állatállomány egyben tartása és védelme alapvető

A lovasnomád életforma kialakulása – A legkorábbi nomád népek

10

feladatot jelentett a közösség számára, ezzel együtt megnövekedhetett a közösségek közötti konfliktusok száma is, például a rablások vagy a legelőterületekért folytatott vetélkedés miatt. Ezek a folyamatok magukkal hozták a társadalom szerkezetében bekövetkező változásokat, és egy katonáskodó réteg felemelkedését ösztönözték. A nomád közösségek haderejének alapját a könnyűlovaság alkotta, a lovas katonák legfontosabb támadófegyvere a vaskorban az összetett reflexíj, a lándzsa, a kard, illetve a tör volt. A nomád közösségek katonai erejüket nemcsak védekezésre, hanem támadásra, zsákmányszerzésre és területfoglalásra is sikeresen használták, valamint idegen hadseregekben is szívesen alkalmazták őket zsoldosként.

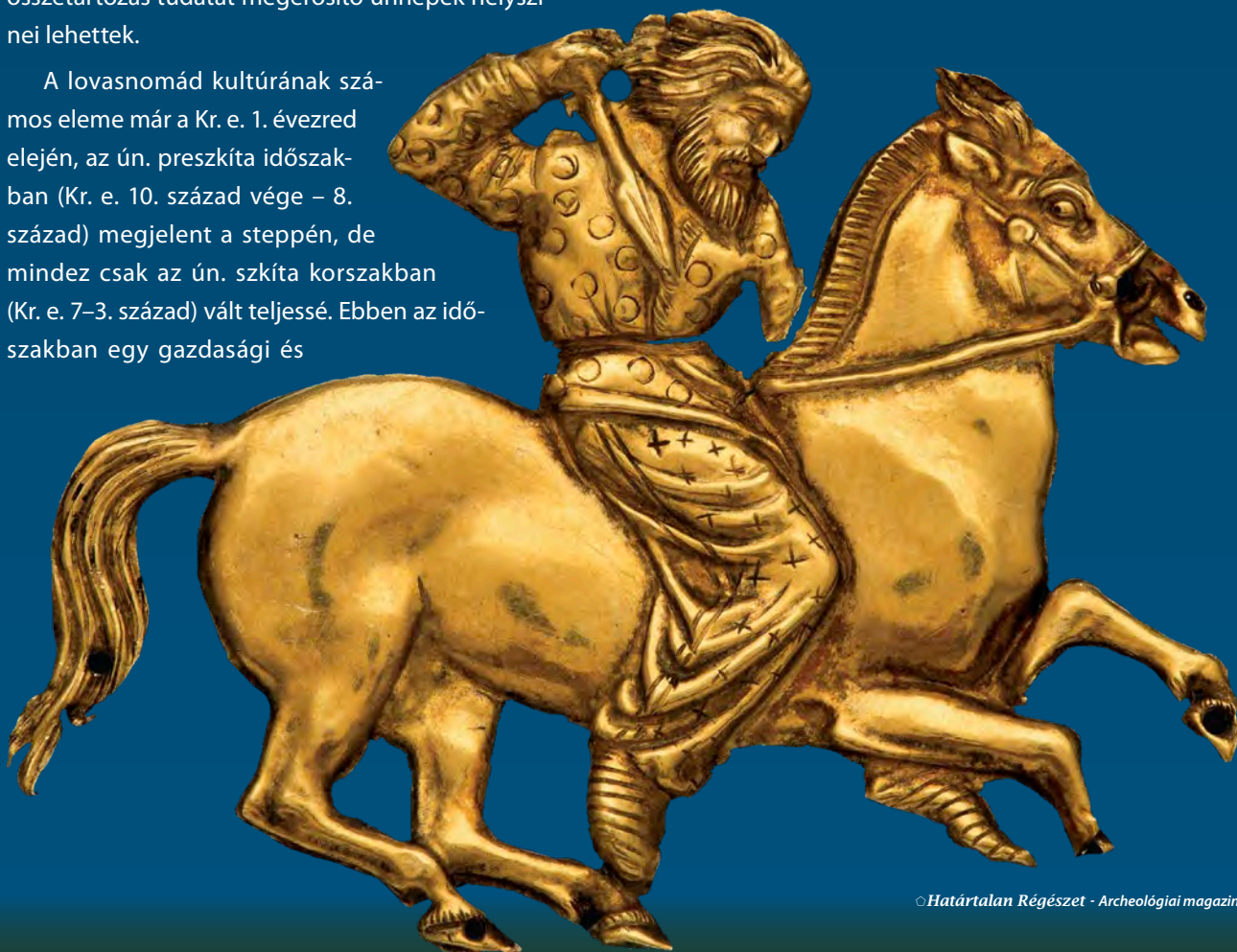
A megnövekedett állatállomány révén kereskedelemből, zsákmányszerzésből és a sikeres hódítások révén felemelkedő vezetőréteg gazdagságát, hatalmát, valamint kiterjedt kapcsolatrendszerét reprezentálják a nemesfém ötvöstárgyakat, fegyvereket, különböző importtárgyakat, azaz összességében rendkívüli gazdagságú leletgyűtéseket tartalmazó, látványos halomsírok, amelyeket a vaskortól kezdődően az elit számára emeltek. Ezek a nem ritkán grandiózus síremlékek a nomád közösségek számára egyfajta tájékozódási pontot jelentettek, nem csak praktikus, hanem szimbolikus értelemben is. Az ősök sírjai a közös (vélt vagy valós) leszármazás megtestesítői és az összetartozás tudatát megerősítő ünnepek helyszínei lehettek.

A lovasnomád kultúrának számos eleme már a Kr. e. 1. évezred elején, az ún. preszkíta időszakban (Kr. e. 10. század vége – 8. század) megjelent a steppén, de mindez csak az ún. szkíta korszakban (Kr. e. 7–3. század) vált teljessé. Ebben az időszakban egy gazdasági és

kulturális felvirágzás zajlott le, aminek eredményeként a Fekete-tenger vidékétől Kelet-Mongóliáig egy viszonylag egységes anyagi műveltség terjedt el, amelyet szkíta kultúrkörnek nevez a kutatás. Az ehhez köthető népcsoportok anyagi kultúrája az ún. szkíta triász jelenlétével jellemezhető. A szkíta triász a hasonló jellegű lószerszámok, fegyverek, valamint az ún. állatstílusú művészet használatát jelenti, ami a steppei népek életmódjának, harcmódjának, társadalomszerkezetének, valamint a hasonló hitvilágban, ideológiai elképzelésekben gyökerező művészetének rokonságát tükrözi.

A steppei nomádok jelentős hatást gyakoroltak a környezetükre is. Ez sokrétűen leginkább azokon a területeken érvényesült, amelyek már a késő bronzkorban is komplex kapcsolatban álltak a steppe térségével, a kora vaskorban pedig a szkíta kultúrkör erős vonzaskörébe kerültek. Ezeken a területeken, így a Fekete-tenger-vidéki steppétől északra és nyugatra elhelyezkedő erdős steppén, valamint a Kárpát-medence keleti felének egyes területein „preszkíta”, majd „szkíta jellegű” kultúrával jellemezhető közösségek jelentek meg a vaskor folyamán. E jelenség háttérben különböző folyamatok állhatnak. Számolhatunk migrációkkal, egyes közösségek átköltözésé-

Szkíta lovaszt ábrázoló aranylemez, Kul-Oba, Krím-félsziget, Kr. e. 4. század (Simpson-Pankova 2017, Kat. 117)

A steppei állatstílusú ábrázolások korai példája: lófejes bronzjogar a Sárvíz-csatornából, preszkíta kor, Kr. e. 9–8. század (Gallus–Horváth 1939, Pl. XLIV/2)

vel, letelepedésével is. E népességmozgások részben békeesen, részben viszont konfliktusoktól terheltlen mehettek végbe. Ezen kívül jelentős tényező volt a helyi közösségek körében lezajló kulturális átalakulás is, ami steppei, illetve a steppei nomádok által közvetített minták átvételét jelentette az életmódban (pl. a lótarítás vagy a legeltető állattartás bizonyos formáinak elterjedése) vagy épp a reprezentációs formákban (pl. a nomád elit és a fegyveres réteg által használt fegyvertípusok, tárgykészletek átvétele, utánzása). De akár hitvilági és ideológiai elképzeléseket, valamint technológiai újításokat is átvettek és adaptáltak (pl. az új típusú lószerszámok átvétele és továbbfejlesztése, helyi típusok kialakítása, új technológiák elterjedése a kerámia- és vasművességben). Ezen új típusú tárgyak és ismeretek érkezhettek az ezekre a területekre átköltöző népcsoportokkal, de a steppei pásztorokkal kialakított rendszeres kapcsolatok révén is. E korszaknak fontos sajátossága továbbá, hogy a nomadizáló közösségek nagyfokú mobilitásuk révén egymástól távoli, eltérő arculatú területeket kapcsoltak össze. Így a kelet-európai steppe nomádjai a Fekete-tenger partján alapított görög gyarmatvárosok és a Kaukázuson túli közel-keleti területek királyságainak köréből is közvetítettek tárgyakat, ismereteket, kulturális mintákat az erdős steppe régiója irányába, sőt még az azon túli területek felé is.

A steppei kultúra hatása távolabbi területeken is érzékelhető volt, de a Kárpát-medencében, a Dunától nyugatra fekvő területeken letelepedett életmódot folytató, hierarchikus keretek között élő, eltérő kapcsolatrendszerű közösségek körében (így az ún. urnamezős és Hallstatt-kultúrában) ezek a hatások gyengébben érvényesültek, illetve részben más jellegűek voltak. E távoli területek között is kialakulhattak diplomáciai kapcsolatok, és úgy tűnik, hogy

a nyugati területeken is igény mutatkozott a keleten megjelenő haditechnikai újítások, az új típusú lószerszámok és minden bizonnyal a keleti lovak iránt is. A kapcsolatok egyik mozgatórugója lehetett továbbá a nyugati elit számára újonnan feltáruló keleti kultúrák iránti érdeklődés is, főleg a kapcsolatok kialakulásának kezdeti időszakában. A tárgyak és ismeretek átadásában fontos közvetítő szerepet játszottak az Alföldön a Kr. e. 9–8. század folyamán megjelenő „preszkíta” (ún. Mezőcsát-kultúra), majd a Kr. e. 7. század második felében megjelenő szkíta kultúrájú csoportok (ún. Vekerzug-kultúra). E csoportok megjelenésével a Kárpát-medence keleti fele hosszú évszázadokra a steppei kultúrkör részévé vált.

A lovasnomád életforma életrevalóságát, erejét jól mutatja, hogy egészen a késő középkorig az eurázsiai steppe területén évezredekken keresztül váltják egymást az újabb és újabb nomád közösségek: a szkíták, a szauromaták/szarmaták, a hunok, az avarok, a magyarok, a kunok, a mongolok és hosszasan sorolhatnánk még. E csoportok olyan hasonló gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális mintázatokat követnek, melyek alapjai valójában a kora vaskorban jöttek létre.

Bronztükör kiforrott szkíta állatstílusban díszített nyéllal, szarvas és ragadozó állat ábrázolásával, Muhi-Kocsmadomb, szkíta kor, Kr. e. 5. század (B. Thomas 1957, 147)

Walter Dorottya

A steppe füstje

12

A füst az ősi kultúrák elengedhetetlen vallási, rituális szertatásainak kelléke, ereje kihatott a testre, a lélekre és a szellemre egyaránt. Az ember időtlen idők óta különféle gyógynövényeket és állati eredetű anyagokat perzsel, égetett a füst élettani hatásai miatt. A kultikus célú füstölés a jósök, a varázslók, a papnők, a sámánok és a gyógyítók eszköztárába tartozott. A füst keltése mint rituálé fellelhető már a mezopotámiai civilizációk, az ókori egyiptomi, az antik görög és római kultúrákban, mi több, egyes elemei a mai napig tovább élnek a vallási szertatásokban.

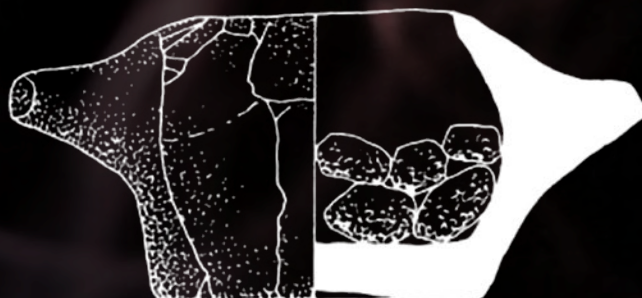
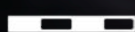
Napszimbólummal díszített füstölőedények a Szkíta Neapolisz Mauzóleumból
(Синика–Меньшикова–Тельнов 2014, 78, Fig 12, 3–4)

Az eurázsiai steppeövezet nomád népeinek körében már 700 évvel Krisztus születése előtt is jelen volt a füstölés rituális alkalmazása. A szkíták és a szaromaták/szarmaták szertartásos tárgyai közé tartoztak a régészeti emlékek között ritkán előkerülő füstölőedények vagy más néven kurilnyicák. Ezek a kis méretű agyagedények a Kaukázustól egészen a

Kárpát-medencéig fellelhetők. A steppe vidékéről a füstölőedények rendszerint női sírokból kerülnek elő, ezért a szakemberek egyetértenek abban, hogy ezeket az edényeket a kultikus tevékenységet folytató papnők(?) sírjaiba helyezhették mellékletként, akik bizonyos rituálék gyakorlásához használták a füstölőket.

1.

2.

Szkíta füstölőedények egykori tartalmukkal: 1. Hankala temetőjéből, 2. Sztarokorszunszkoje település 2. számú temető 283. sírjából (Синика–Меньшикова–Тельнов 2014, 85, Fig.17, 2-3, 4)

Szkíta füstölőedény a Levadki 18. sírból (Khrapunov 2012, 146, Fig. 58)

A nap és a tűz imádata elterjedt kultusz volt a keleti steppei szauromata/szarmata törzsek körében. A szokás eredete egészen a bronzkorig nyúlik vissza, és a hagyomány a szkíta leletanyagban is tetten érhető. Hérodotosz a szkíta istenek között sorolta fel Tabitit, a női főistent, aki a házi tűzhely, a tűz és a szakrális királyi hatalom istennője: „Az istenek közül csupán ezeket tisztelik. Elsősorban Hesztíát, aztán Gét, akit Zeus feleségének mondanak... A szkíták [szkíták] nyelvén Hesztia neve Tabiti...” (Hérodotosz IV. 59.)

A Kr. e. 5. században élt görög történétíró, Hérodotosz (Kr. e. 484–425) egyetlen fennmaradt, kilencötetes műve a *Hisztoria*, magyarul a *Történelem*. A munka egy kortörténeti dokumentum, amely a görög–perza háborúk előzményeit és történetét tárja fel, emellett a steppei nomádok, többek között a szkíták, a szauromaták és szarmaták kutatásának felbecsülhetetlen értékű forrása.

A füstölők a szkíta régészeti leletanyagban kicsinyített váza alakú edényekként fordulnak elő, melyeket előszeretettel díszítettek különböző bekarcolt motívumokkal, így gyakran napszimbólummal. Néhány szerencsés esetben a füstölőedények tartalma is megmaradt, ezek általában kis méretű kőeket rejtettek. Hérodotosz a Fekete-tenger partján élő szkítákról írt feljegyzésében a következőt olvashatjuk: „A szküthák [szkíták] nemezszátor alatt átforróstának kőeket, kendermagokat szórnak rájuk, s ezek az odahintett magok pörkölés közben annyi gőzt árasztanak, hogy bármelyik helyen gőzfürdőt felülmúlnak, a szküthák pedig, miközben élvezik a gőzt, kurjantanak.” (Hérodotosz IV, 74–75.)

Kr. e. 4. századi szkíta füstölőedény és tartalma (kövek és kannabisz) a Berel 9. kurgánból (Mayor 2014, 150, Fig 9)

Mára már a régészeti kutatások eredményei is alátámasztották, hogy a szkíta népek különféle, euforikus állapotot kiváltó terméseket alkalmaztak, melyek kultikus hatással (is) bírtak. Széles körben elterjedt volt a különféle kábítószeres, főként a vadkender használata, melyet jól példáznak az elit női temetkezések leletei is. A papnők(?) sírjaiban gyakorta fordulnak elő kannabiszmagok füstölőedények kíséretében. Így az Altáj hegység területén a Berel 9. kurgánban és a Verh-Kal'dzhin

3. kurgánban eltemetett személyek füstölőedényeiben, továbbá a Káma folyó mellett, a Filippovka 15. kurgánban nyugvó idős asszony testén a mellkas alsó tájékáról ugyancsak előkerültek kannabiszmagok.

A Kr. e. 6. század – 3. század közepén a Don és a Volga, illetve az Ural folyó közötti steppén a szkítákkal rokon nép, a sazuomaták/szarmaták vették át a hatalmat. A sazuomata/szarmata sírokban szintén kimutathatók a füstölőedények, jellegzetes lábakon álló, hordozható áldozati kőoltárok formájában, melyeken gyakran égésnyomokat lehet felfedezni. A kora szarmata időszakban ezeket a kőoltárokat szorítják ki a kis méretű agyag füstölőedények, melyek formailag már közelebb állnak a későbbi Kárpát-medencei darabokhoz, de különböznek is azoktól. Az eurázsiai steppén a kora szarmata korban a hengeres testű és az ún. öves füstölők voltak jellemzőek, míg a középső és késő szarmata korban új típusok is megjelentek, mint például a belső osztatú és a csonkakúp alakúak.

Az Alföldön talált szögletes füstölőedények kis méretűek, 3–8 cm magasak, készítménytechnikai szempontból mindegyik kézzel formált, homokkal, tört kerámiával és/vagy kavicszal soványított. Többségük külső és belső felülete sötétbarna, fekete foltos. A leletek között díszített és díszítetlen darabok egyaránt előfordulnak.

Áttört falú félgömbös pohár/hordó alakú füstölőedény a Nejszatsz 390. sírból (Khrapunov 2012, 202, Fig. 94)

A Kárpát-medencei füstölőedények közül kiemelkednek a sajátos díszítésű, az asztrális szimbólumokkal, a figurális ábrázolásokkal és/vagy stilizált motívumokkal ellátott edények, melyeken az ábrák gyakran jelenetsorokat alkotnak. Ezek közül az egyik legimpozánsabb, unikális darab a Kr. u. 2–3. századra keltezhető, Sarkad–Körös-háti füstölőedény. A kézzel formált edényke egyik oldalán emberalak, kígyó, rácsos ábrák, többek között életfa, másik oldalán négylábú állat, kígyó, harmadik oldalán geometrikus jelek láthatók.

A Kr. u. 1. században a Fekete-tenger vidékéről a Kárpát-medencébe érkező eleinte nomád, később letelepült szarmaták kultúrája fokozatosan elvesztette steppei jellegzetességeit, ellenben a füstölőedény azon kevés tárgytypus közé tartozott, amely megőrizte a korábbi időszak sajátosságait. A keleti szarmata anyaghoz képest ugyanakkor a hazai füstölőedények formavilága jóval egyszerűbbé vált. Ezek között kétféle típus különíthető el: az áttört falú, félgömbös alakú és a téglatest/kocka alakú edények, melyek a sírokban és a telepeken egyaránt előfordulnak.

A temetőkből rendszerint női sírokból kerülnek elő, jellemzően egy-egy másik edény társaságában, hasonlóan, mint a Kárpáttól keletre eső területeken. Így jogosan vetődik fel a kérdés, hogy az alföldi sírokban is vajon papnők(?) nyugszanak-e. Egyes kis méretű agyagedényeken (Sarkad–Körös-hát, Csanádpalota-Országhatár, Gyula-Szeregyháza, Timișoara-Cioreni, Kovačica) asztrális szimbólumok, illetve figurális

Asztrális szimbólumokkal és stilizált motívumokkal ellátott füstölőedény Csanádpalota-Országhatár M43 56. lelőhelyről (Móra Ferenc Múzeum, fotó: Katkó-Linczer Izabella)

Lábakon álló, bekarcolt díszítésű füstölőedény Csanádpalota-Országhatár M43 56. lelőhelyről (Móra Ferenc Múzeum, fotó: Katkó-Linczer Izabella)

Rituális jelenetsorral díszített füstölőedény Sarkad–Körös-hátról (forrása: Vaday–Medgyesi 1993, 63; Istvánovits 2015, 355)

állat- és emberábrázolások láthatók, a motívumok lehetséges értelmezése a nap- és a tűzkultusszal hozható kapcsolatba.

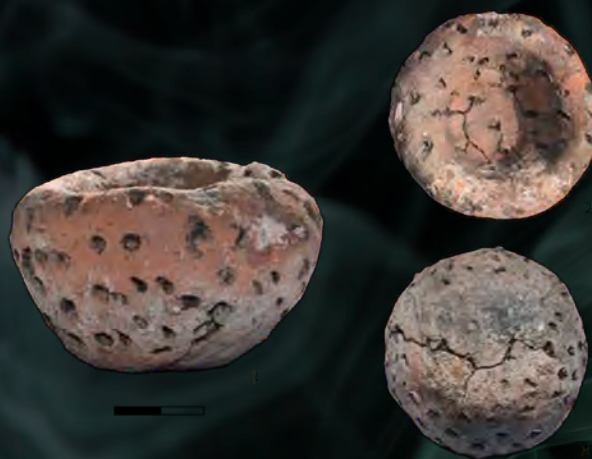
A hazai régészeti hagyatékából ugyanakkor több hasonló, díszítetlen darab is ismert. E leletek rendeltetésének meghatározásakor nem csupán a füstölő-funkció, de egyéb lehetőségek is felmerülhetnek (pl. mécses, gyerekjáték, pipereeszköz). A jövőben ezen edények pontos funkciójának meghatározásában a természettudományos vizsgálati módszerek bevonása, elsősorban az anyagvizsgálatok segíthetnek. A kutatást nehezíti, hogy a mostanáig feltárt edények betöltése nem maradt fenn, mivel ez a fajta igény csak a legutóbbi időkben merült fel. Egyelőre viszont annyi bizonyos, hogy e tárgytypus a Kr. u. 2–3. századtól egészen a késő szarmata kor végéig jelen volt a Kárpát-medencei Barbarikumban. További titkait a jövő kutatásai fedhetik majd fel!

Madaras-Halmok 105. sírjában talált füstölőedény (Kőhegyi–Vörös 2011, 52, 24. t. 13.)

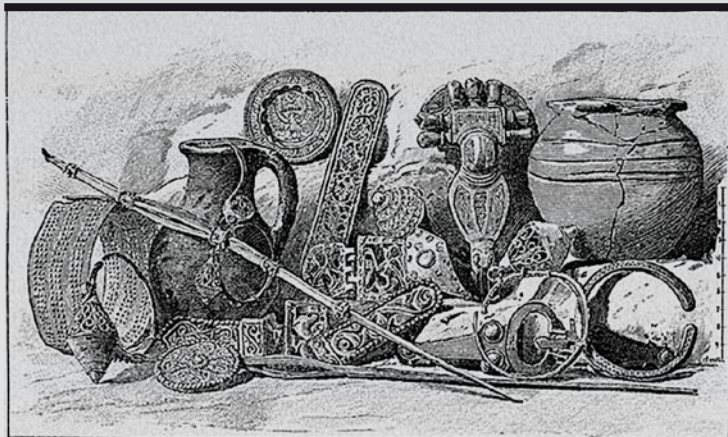

Emberalak, madár, kígyó, szvasztika és geometrikus mintákkal ellátott füstölőedény Timișoara/Temesvár-Cioreni lelőhelyről (Grumeza 2014, 136)

Áttört falú félgömbös pohár/hordó alakú füstölőedény Moroda–Seliște lelőhelyről (Grumeza 2018, 125, 133, Pl. 1/3; Pl. 3/1–3)

STRAUB PÉTER

KERESZTÉNYEK AZ AVAROK KÖZÖTT

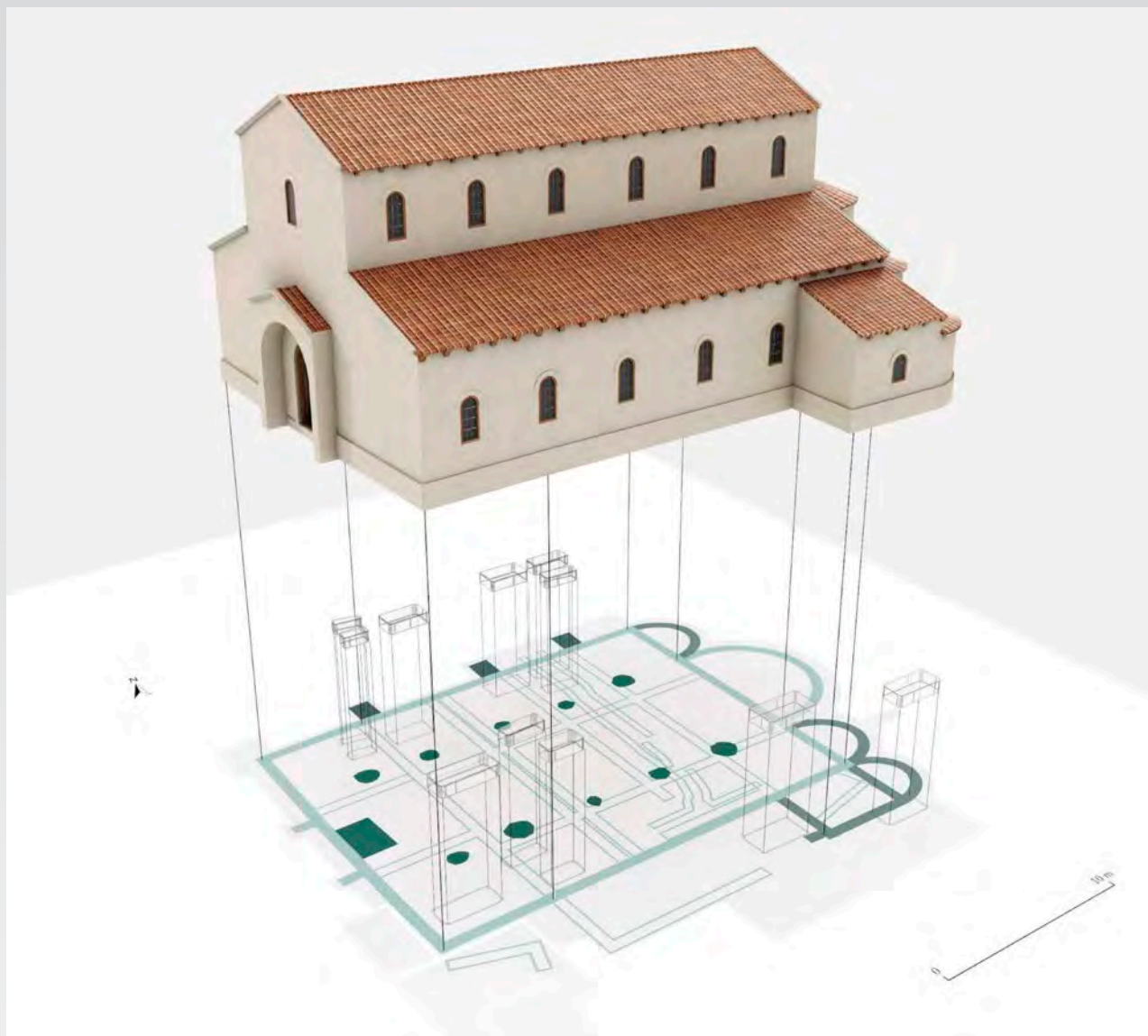
17

Edények és népvándorlás kori ékszerek Lipp Vilmos Keszthely környéki ásataiból (Dörre Tivadar és Morelli Gusztáv nyomán)

A Kárpát-medencébe a 6. század utolsó harmadában beköltöző nomád avarok az Alföldhöz hasonlóan a Dunántúlt sem találták lakatlanul. Igaz ugyan, hogy az írott források szerint az 568. év húsvétját követően a térséget korábban uraló germán langobardok elvonultak nyugatra, Itáliába, az antik kultúra azonban még néhány helyen továbbra is pislákol. A Római Birodalom összeomlása után ugyanis nem mindenki menekült el Pannoniából. Akik nem tudták biztonságosan megszervezni útjukat, valamint az ingósággal nem rendelkező, szegényebb paraszti és kézműves családok többnyire helyben maradtak, és minden bizonnyal a vastag falakkal körülvett városokban és erődökben kerestek menedéket előbb a hunok, majd a különböző germán népek sorozatos támadásai előtt.

A bazilika feltárását sok épülethez hasonlóan az erődben Csák Árpád, a Balatoni Múzeum igazgatója kezdte meg még 1907-ben (a Balatoni Múzeum fotóarchívuma)

A bazilika alaprajza és épületének rekonstrukciója
(készítette: Narmer Építészeti Stúdió, Vasáros Zsolt, Kiss Gábor és Heinrich-Tamácska Orsolya)

Miután a kora középkori Kárpát-medence népességviszonyairól meglehetősen kevés hiteles történeti adattal rendelkezünk, a római kor lakosságának továbbélését legjobban – persze megfelelő óvatossággal – a régészeti leletek alapján ítélni lehet meg. A magyar kutatás néhány szakembertől eltekintve

hosszú ideig igen szkeptikus volt ebben a kérdésben, aminek oka egyrészt a kevés közölt leletanyag volt, másrészt pedig az, hogy az 5. és sokáig a 6. században a keresztények nem gyakorolták a világi javak sírba helyezésének szokását. A többnyire melléklet nélküli sírok, illetve a jellegtelen tárgyak pedig nem igazán keltezhetők.

Ruha nyakának szegélyét díszítő aranycsüngők, ún. ékszergallér
(fotó: Bicskei József)

Késő antik ízlésű aranyfülbevaló, félhold alakú csüngőjében közepén medallionban életfa, két oldalán pávák, melyek a paradicsomra utalnak (fotó: Bicskei József)

A régészeknek azonban idővel óriási segítséget jelentett a korabeli Alpok–Adria vidéki leletanyaggal való összevetés, megfeleltetés. Ez napjainkra már lehetővé teszi a szakirodalomban újabban *romaninak* nevezett késő antik műveltségű népesség emlékanyagának elkülönítését. Ennek eredményeképpen megállapítható, hogy a külvilágtól és az anyaegyháztól elszakadt, idővel egyre inkább magukra maradt kisebb kereszt-

Egy ikonikus lelet Fenékpusztáról: lovacskás ezüst kisfibula egy kislány sírjából (fotó: Bicskei József)

tény közösségek a barbárok jelenlétében Pannoniában is túléltek a népvándorláskor viharos évszázadait.

Szerencsére létezik ezzel kapcsolatban egy korabeli írott forrásunk is. Nagy Károly (ur. 768–814) fia, Pipin (ur. 781–810) követte apja következetes politikáját, hogy mindenáron meghódítsa és keresztény hitre térítse az avarokat. Seregét püspökök és más egyházi személyek, misszionáriusok is kísérték, akik 796 nyarán zsinatot tartottak valahol a Duna partján. Ekkor vitatták meg az Avar Kaganátusban élő pogányok megkeresztelésének és hitoktatásának lehetőségét. A zsinat eseményeit leíró forrásrészletben azokról a helyi közösségekről is olvashatunk, akiket a vidék papjai már jóval korábban megkereszteltek. Pannoniában tehát még jóval az 5. századot követően is működni kellett valamilyen egyházszervezetnek, és helyben lakó keresztény lakossággal is számolhatunk. De kik voltak ezek a hívők?

Lipp Vilmos premontrei tanár a 19. század végén Keszthely környékén több temetőben sok ezer temetkezést tárt fel, köztük számos, akkor még egyedinek számító lelettel. Ezek avar korra való keltezését, hosszas viták után, elsőként mintegy száz éve, egy méltatlanul elfeledett veszprémi régész, Rhé Gyula ismerte fel. A 20. század első felének kiemelkedő magyar kutatója, Alföldi András a leletek alapján 1926-ban elsőként vetette fel, hogy bizonyos helyeken a lakosság római identitását megőrizve akár az avar korig is helyben maradhatott. A régészek ezt követően megállapították, hogy a Balaton nyugati végénél mintegy harminc kilométer átmérőjű körben sokáig jól elkülönült egy antik eredetű közösség, amely csak hosszú idő után adta fel sajátos kultúráját. A temetkezési és viseleti szokások alapján e közösség esetében jól kimutathatóak mind a Nyugat-, mind a Kelet-Mediterráneum felé mutató tárgyi és ikonográfiai kapcsolatai, lehetőséget teremtve ezzel a helyi

gyökerű, provinciális maradvány lakosság elkülönítésére az idővel hozzájuk csatlakozott idegenektől. Utóbbiak között voltak az írott források szerint az avarok balkáni hadjáratai során elhurcolt bizánci hadifoglyok is. Régészetileg markánsan megmutatkozik egy germán jellegű leletanyag is, aminek megítélése máig problémás, mivel tárgyaik nagyon széles területtel mutatnak kapcsolatot. A germán komponens egészen biztosan vezető szerepet játszott ebben a közösségben, egyik temetőjükben ugyanis egy olyan különösen mély sírkamra került elő, melyben rablottsága ellenére egyedülálló szépségű és gazdagságú, a Meroving-kultúrkörrel rokon leletek maradtak meg. A fentiek alapján meglehetősen heterogén emléktanyag végül Keszthely-kultúra néven vonult be a kutatásba, melynek szakirodalma kis túlzással mára már könyvtárnnyira duzzadt. Sírjaikban az étel- és a kerámiamellékletek szinte teljes hiánya, valamint a vallási szimbolikájú leletek sora arra mutat, hogy a pogány avaroktól eltérően ez a népesség mindvégig keresztény hitű maradt.

Miután a Keszthely-kultúra az Avar Kaganátus nyugati peremén helyezkedett el, a 6–7. században Pannónia területén élt romanizált népesség anyagi és szellemi kultúrája szorosan összefüggött és követte a Délkeleti-Alpok, Észak-Olaszország és Dalmácia hasonló kultúráit. Ennek megfelelően mindegyik területen feltűnnek olyan pont-körös díszítésű kisleletek, amelyek a késő antik és a germán kulturális érintkezés nyomainak tarthatók. Az pedig különösen nagy és örömteli segítséget jelent a régészeknek, hogy a keresztények világában a 6. század végétől – feltehetően a barbárok hatására – hatalmas változás történt. Megkezdődött a mellékletadás és a viseleti tárgyak, ékszerek eltemetése, miáltal számos ötvös remekmű vált ismertté, és tette lehetővé a kutatók számára a sírok pontosabb korhatározását.

Ezüst korongfibula Nagyharsányból (Baranya vármegye), a lovas alak keresztrel feltehetően Krisztus lehet (Magyar Nemzeti Múzeum felvétele)

Noha nem csupán a Keszthely-kultúra népessége volt az egyetlen idegen eredetű csoport az avarok közt, sírleleteik gazdagsága alapján ropant kiemelt, elismert státuszuk lehetett. Feltehetően olyan kézművesek, kereskedők és mesteremberek voltak köztük, akiknek munkáját az avarok nagyon megbecsülték. Számukra is hasznot hozhattak, ennek fejében pedig vallási toleranciát gyakorolva engedték nekik hitük megtartását és gyakorlását. Szerencsés módon ennek egyik helyszínét is ismerjük. Keszthelytől délre, a Balaton védelmében épült fenékpusztai késő római erőd északnyugati felében került elő hazánk eddigi egyetlen kora népvándorláskori kultuszépülete. A bazilika belső terét 5-5 oszlop tagolta háromhajósra, keleten pedig apszissal zárult. Az eredetileg fürdőnek vélt épület teljes alaprajzának megismerése több évtizedig tartott. A szakrális épület a korabeli szokásoknak megfelelően egyben temetkezőhelyként is funkcionált, a mellékhajókban több sír is feltárássra került.

A római kontinuitás és a kereszténység továbbélésének kérdésében meghatározó szerepe van az erődnek, amely egyfajta központ volt. A belsejében, illetve a közelében feltárt temetők leletanyagát ma már egyre jobban és szélesebb összefüggésben tudjuk értelmezni. Az említett bazilikától nem messze, a magtár épülete mellett kerültek elő a közösség elitjét alkotó családok temetkezései. A nemesfém ékszerekben rendkívül gazdag sírok szerencsére bolygatatlanul maradtak ránk, így azok kora bizánci stílusú leletei napjainkban egyetlen nagyobb avar kori kiállításból, katalógusból sem hiányozhatnak. Ezek a csodálatos leletek felhívják a figyelmet arra, hogy az avarok milyen fejlett magaskultúrával

Idővel a kosaras fülbevalóknak nemcsak a karikájuk növekszik, de díszes csüngőrészük mérete is a többszöröse lesz. A ritka ezüstdarabok egyike Lesencetomajról (fotó: Oszkó Zsuzsanna)

találkoztak. Igazi ritkaságot jelent az a fejdísz, melynek sok száz nagyon vékony hengeres aranycsövecskéi hajhálót formáltak. Még különlegesebbek a felsőruha szegélyét egykoron díszítő háromszögletű aranylemezek. A nők esetében a felnőttek és a gyermekek is a ruha összezárására a mellkason rendkívül díszes és változatos formájú ruhátűt, az áll alatt pedig egy darab fibulát viseltek. A kisfibulák közt népszerűek voltak a korábbi langobard típusúak és az állatalakosak egyaránt. Ezek lovat vagy madarat ábrázoltak. Utóbbiak közt előfordul a galamb, amely a keresztrefeszítés és Krisztus jelképe. Az egyik darab farokrészére viselője hitét hangsúlyozandó még egy keresztet is bekarcolt. A leglátványosabb fibulatípust azok az alig 5 centiméter átmérőjű ezüstkorong- vagy dobozfibulák jelentik, melyek középső lemélyített kerek mezőjét változatos keresztény, illetve antik mitológiai jelenetek díszítik.

Fenekpusztán a nagyobb sírszámú temetők a déli erődfalon kívül kerültek elő, ahonnan több népvándorlás kori temetőrészletet is ismerünk. Ezekben az előbbi kis temető aranyból készült ékszerei bronzutánzatokként kerülnek elő, tehát itt minden bizonnyal a köznép temetkezett. Mégpedig az a köznép, amelynek tagjai között ott találjuk az 5. századi rómaiak leszármazottjait is. A Keszthely-kultúra legkorábbi sírjai a déli erődfalon található kapu nyugati oldalán voltak. Itt sikerült elsőként kimutatni a késő

római és a kora népvándorlás kor között folyamatosan temetkező népséget. A női sírokban előkerült kiskosaras fülbevalók, kanalas végű melltűk és színes antik gyöngyök tipológiailag ugyanis közvetlen kapcsolatot jelentenek a 4. századi római és a korai Keszthely-kultúra időszakának ékszerei között.

A római kontinuitást támasztják alá a Fenékpusztán nemrégiben elvégzett természettudományos vizsgálatok is. Az ún. stronciumizotópos vizsgálatok azt mutatják, hogy a késő antik népség többsége helyi eredetű, és csak hozzávetőleg 25%-a vándorolt be a területre.

A talajfúrások során előkerült növényi magok radiokarbon-vizsgálatai alapján hozzávetőleg a 7. század közepéig folyamatos volt a római agrokultúra Fenékpusztán. Ekkor azonban valami tragédia történt az erődben. A bazilikát felgyújtották, sőt, feltehetően még előtte brutálisan ki is rabolták a benne található sírokat, végül pedig az erődtornyot is lerombolták, és megszűntek a temetkezések. Sajnos csak találgatni tudunk, hogy mi történhetett. Van olyan elképzelés, amely szerint a keresztények erőszakos széttelepítés áldozatai lettek, és a népség valamiért a kagán bizalmát elveszítve a korábban szövetséges avarok szigorú katonai felügyelete alá került.

A fenépusztai temetőkből megismert női ékszerek egy része ezt követően távolabbi temetőekben tűnik fel, de már más formában. Ez a Keszthely-kultúra kései fázisa. A közösség önálló bronzipara révén ugyanakkor továbbra is el tudta készíteni a sajátos viseletükhöz szükséges tradicionális ékszereket. Ezek közül több is a korábbiak átalakításával történt, s igen kedveltek lettek a különösen nagy méretű ékszerek. Ennek megfelelően a korábbi kiskosaras fülbevalók és a kanalas végű melltűk is egyre nagyobb méretben és egyre díszesebben készültek. Utóbbiak már hasított szárral és akár 30 centiméter hosszúságban.

Ezek a leletek nem ritkán különösen nagy méretű temetői sírjaiból kerülnek elő, melyek közül a legjobban a Lesencetomajon feltártak dokumentáltak. Itt eredetileg egy közel kétezer síros temetőre bukkantak, melynek több leány- és női sírjából került elő apró mellkereszt. A korábbi, rendkívül változatos viseletnek többé már nincsen nyoma itt. Az egyedi ötvösremek helyét egyszerű tömegáru váltotta fel. A kultúra kései fázisában a leletek uniformizálódása figyelhető meg, így egyre népszerűbbek lesznek a kígyófejes karperecek is. A temetőkből továbbra is

hiányoznak az avar típusú fegyverek vagy lótemetkezések, az edények helyett pedig sokkal inkább különböző úrtartalmú vasabroncsos favödrök maradványai kerülnek elő. A griffes övveretekkel ekkoriban eltemetettek nem az avarokhoz tartozhattak, temetkezési szokásaik ugyanis nem mutatnak pogány rítust. Ugyanakkor a nők és a leányok viseletében is feltűnnek különböző avar típusú ékszerek. A Keszthely-kultúra népsége azonban láthatóan kerülte az avarokkal való összeolvadást.

A leletek alapján a kutatás régóta feltételezi, hogy egy, a Keszthely környékihez hasonló romanizált szigetkultúra Baranya vármegyében, Pécs környékén is létezhetett. Erről azonban ma még meglehetősen kevés az ismeretünk. Ez pedig azt jelenti, hogy nem dönthető el, hogy a frank sereg a Dunántúlon valójában melyik keresztény tömbbel találkozhatott. További bizonytalanságot jelent az is, hogy ma már tudjuk, hogy az avar kori Kárpát-medencében romanizált csoportok sírjai különböző avar temetőkből az egész Kelet-Dunántúl területén megtalálhatók. Ráadásul a 8. század végén a kereszténység szórványosan egyre több avar közösségben is feltűnt.

Egyenlő szárú ezüst lemezkereszt előlapján különböző alakú foglalatokban színes kőbetétekkel (fotó: Oszkó Zsuzsanna)

BARANYA ARANYA

Kora avar kori sírok Babarcon

23

Az elmúlt években a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából a Janus Pannonius Múzeum és partnere, az Ásatárs Kft. egy különös kora avar kori temetőt tárt fel Mohácstól nyugatra, Babarc határában, egy, a Duna síkjából kiemelkedő löszfennsíkon, több mint háromhektárnyi területen. A temetőben eddig összesen 44 temetkezés került napvilágra.

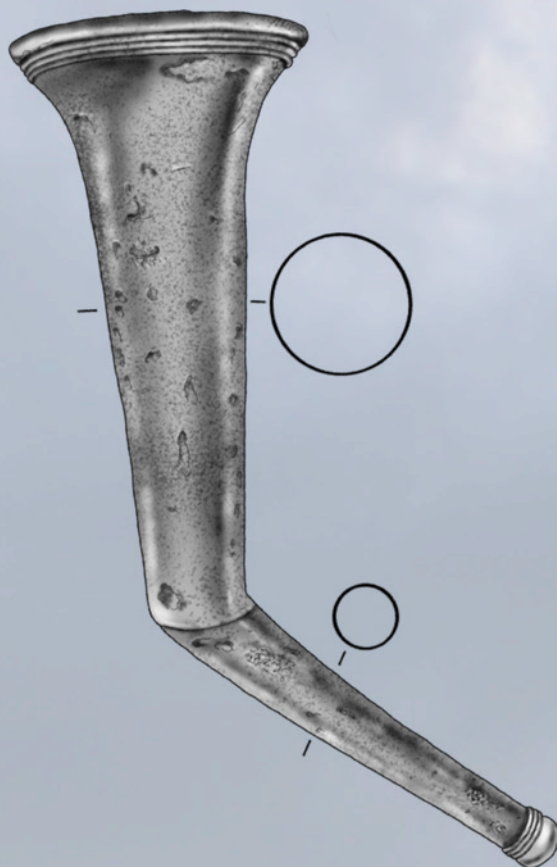
E sírmező az avar korszak egyik leggazdagabb temetője, s nem feltétlenül azért, mert egy roppant gazdag, arannyal teli sír is előkerült itt, hanem leginkább azért, mert ilyen sok, gyakran nemesfém-ből készült mellékletekben, például ékszerekben, fegyverzetben, díszes lószerszámzatban gazdag sírral jellemezhető kora avar kori temető alig-alig fordul elő a Kárpát-medencében. A sírok többségében aranytárgy is volt, s többnyire nem is egy. Az aranyérmék is gyakori leletei a temetőnek: 11 sírból

összesen 13 bizánci aranypéNZ látott napvilágot, amiket vagy átfúrva nyakban hordtak, vagy a halott koponyája mellé obulus gyanánt helyeztek. Soha ennyi solidus és egyéb aranypéNZ még nem esett ennyi sírra az ismert avar temetők körében.

A férfiak jórészt fegyveresek, akiket vas-, ezüst- vagy aranyozott bronzveretes övvel, sokszor teljes fegyverzettel, karddal, lándzsával (egy esetben kettővel), valamint íjászfelszereléssel temettek el.

Padmalyos gyermek sír (fotó: Gulyás Gyöngyi)

Ezüst ivókürt (rajz: Ambrus Edit)

Az antikvitás óta ismert az a hiedelem, hogy Charónnak, az Alvilág révérszének fizetség gyanánt egy érmét helyeztek a sírba, amit leggyakrabban az elhunyt szájába vagy kezébe tettek. Ez a szokás később Eurázsia nagy részén elterjedt. A kora avar kori temetkezésekben azokat az érmekeket, amiket nem fúrtak át vagy nem láttak el füllel, a kutatás hagyományosan szintén obolusként értelmezi, bár a tényleges jelentésük ma már nem fejthető meg.

Gyakran melléjük helyezték a teljesen felszerszámozott lovaikat, ezek kantárjait ezüst- vagy aranyozott bronzveretekkel díszítették. A férfiak veretes övei több esetben bizánci és nyugat-európai germán eredetűek vagy ihletésűek. Néhányan mindkét fülükben nagy méretű arany fülbevalót viseltek. Az avar kori elit reprezentatív étkezési kultúrájára utal egy ezüstpohár, két ózozott ezüst ivókürt, egy üvegpohár és egy füles üvegedény. Ezek az

A kora avar kori viselet lebomló anyagokból készült elemeiről igen kevés információval rendelkezünk. Szerencsére rendelkezésünkre áll a korszakból a hajdújárás csontbogozó rajza, mely az avarok önábrázolása. Jól azonosítható az ezen ábrázolt férfi hosszú befont haja és hosszú kaftánja. A viseleti modell párhuzamai jól ismertek a közép-ázsiai szogdok által alapított városokban (pl. Afraszijáb a mai Üzbegisztánban és Pendzsikent a mai Tádzsikisztánban) fennmaradt türk követeket ábrázoló falfestményeken.

avar kor emlékanyagában igazi ritkaságoknak számítanak. A sírok mellékletei igen tág kapcsolatrendszerrel tesznek tanúbizonyságot. Egyes szálak egészen Belső-Ázsiáig vezetnek. Ezeken a területeken találjuk meg többek között a lószerszámzat egyes elemeinek (így a hurkos és hosszú fülű kengyeleknek), valamint a vízszintesen viselt harci

Önálló lósr (fotó: Gulyás Gyöngyi)

Aranyozott bronz tegezveret és grafikája (fotó: Gulyás Gyöngyi, grafika: Ambrus Edit)

töröknek (ezek jól ismertek a korszak belső-ázsiai kőszobraitól és a közép-ázsiai szogd városok falfestményeiről is), illetve a merev szárú reflexijának a párhuzamait is. Más fegyverek kapcsolatai azonban nyugat felé mutatnak: az egyik sírban előkerült ún. kampós lándzsa közéli párhuzamai az ekkor langobard uralom alatt álló Észak-Itáliából és az alemann területekről ismertek. Ugyanebből a férfi temetkezésből került elő egy ritkaságnak számító, áttört, aranyozott bronz (tegez)veret is, melyet az ún. II. germán állatstílussal díszítettek.

A feltárt terület délnyugati részén előkerült szakrális tér (fotó: György Ferenc)

Az írásos források alapján az avar hadsereg magvát a kopjás nehézlovasság képviselte, míg a had zömét, a több ezer fős, könnyű-fegyverzetű könnyűlovasság alkotta. A bizánci szerzők egyéb alakulatokról, például gepida, szláv gyalogságról, sőt speciális egységekről (ostromtechnikával is rendelkező csapattestekről) is említést tesznek. A nomád jellegű taktikájuk alapján a fő céljuk nem a hódítás, hanem az egyre nagyobb mennyiségű arany formájában érkező évpénz kizsarolása és a határok biztosítása volt. A korabeli ábrázolások, régészeti és írott források alapján kirajzolódik az avarság fegyverzete is. A nehézlovasság lamellás – lemezekből álló – páncélatot viselt, melyhez páncéltörésre is alkalmas kopját és hosszú, kétélű vaskardot használt. A könnyűlovasság fő fegyvere az agancsmerevítővel ellátott reflexij és a hozzá tartozó tegez volt. Rövidebb két-, majd egyélű kardok, harci török, baltafélék, sőt ostromok esetén hajtógépek is képezték fegyvertárukat. A fegyverek nagyfokú változatossága a haderő összetettségére, valamint a Meroving világ és Bizánc felől érkező impulzusokra utal.

Aranytárgyak a sírokból (fotó: Janus Pannonius Múzeum)

A nőket és gyermekeket többnyire gazdag ékszermelekléttel, ezüst karperecekkal, arany fülbevalókkal, üveg-, borostyán- és ametisztgyöngy nyakláncokkal és az azok közé fűzött ezüst- és aranymedálokkal helyezték a sírba. Melléjük általában ún. részleges (fejből és csonkolt lábakból álló) ló, szarvasmarha, juh és/vagy kecske került. Még az elhunyt csecsemők is kaphattak egy-egy arany fülbevalót. Egy nő karperece a kunbábonyi kagán arany példányának hű mása ezüsből, de ugyanez elmondható egy kisfiú és egy harcos férfi mellé helyezett, vezéri leletnek számító ónozott ezüst ivókürről is. Különleges, hogy ebből a gyermeksírból egy keresztből, egy aranybullából és egy balta alakú csüngőből összeállított nyaklánc is előkerült. Néhány szerencsés esetben szervesanyag-maradványokat is találtunk. A textilmaradványok főként feltehetően lenvászna maradványai, egy esetben azonban ún. sávolykötésű textilt is meg tudtunk figyelni, az utóbbi használata a korabeli germán területeken igen gyakori. A közösség nőtagjainak sírjaiból előkerült leletek (orsógombok, rugós olló) arra utalnak, hogy a textíliák legalább egy részét helyben, házi ipari körülmények között állították elő.

Mindezek alapján egy sokszínű, megjelenésében és viseletében is multikulturális avar kori közösség képe bontakozik ki előttünk, melyet számos külső hatás is ért. A belső- és közép-ázsiai szálak mellett a korabeli germán világ és Bizánc hatása is tetten érhető.

A babarci közösség temetkezési szokásaiban ugyanakkor jóval konzervatívabb volt, őrizte ősei hitét és túlvilágképét. Ez azonban talán nekünk is segíthet megválaszolni azt a fontos kérdést, hogy honnan is érkezhettek a Duna partjára. A sírok tájolása kelet–nyugati, északkelet–dél-nyugati, ritkábban nyugat–keleti. A sírformák többnyire összetettek, több padmalyos és fülkesír is előfordul közöttük, de gyakori a teljes lovak sírba helyezése is.

Különösen meghatározóak azok a sírok, amelyekbe a mellékletként sírba helyezett állatok részleges maradványait fektették. Ez arra utal, hogy az állatok koponyáját és az alsó lábszáraknál kettévágott végtagokat voltaképpen az állatok bőrében rakták a sírba. Ételmellékletként gyakran juh-hosszúfartövet, ritkábban csontos szárnyashúst tettek a sírokba. Számos temetkezésből került elő agyagedény, egy esetben pedig egy bronzabroncsos fa-

Padmalyos harcos sír (fotó: György Ferenc)

vödör. Az itt felsorolt temetkezési szokások párhuzamai a kelet-európai steppe térségében találhatóak meg; a Kárpát-medencében belül pedig hasonló jellegzetességekkel jellemezhető sírkertek a Tiszántúlon fordulnak elő.

A temető ezért is különleges, mert a sírok elhelyezkedése és így a temető térképe is meglehetősen egyedi vonásokkal rendelkezik. A temetkezések ugyanis nem sorban kerültek elő, tehát nem „soros” temetőről van szó, hanem a sírokat magányosan, egymástól akár 10, 50, 60 méteres távolságra ásták a földbe, de előfordulnak 2–4, de helyenként akár nagyobb sírszámú sírcsoportok is, amelyeket vélhetően családi territóriumoknak tarthatunk.

Összetett síroknak nevezzük azokat a sírformákat, ahol az állatáldozatot és az elhunytat térben elválasztották. Amikor a halott számára a sír egyik rövidebb végén alakítanak ki egy üreget, akkor fülke-, ha a hosszantán, akkor padmalyos sírről beszélünk. A fülkét és a padmalyt majdnem minden esetben deszkával vagy összegöngyölt állatbőrrel zárták el. A kora avar korban ezek a sírformák főleg a Tiszántúltra voltak jellemzőek.

Padmalyos harcos sír oldal- és felülnézeti 3D rekonstrukciója (készítette: Pazirik Kft.)

Ládikába rejtett nyílhegyek (fotó: Gulyás Gyöngyi)

A temető egyes részein olyan sajátos szertartások nyomait is azonosítottuk, melyek csupán nagyon ritkán figyelhetők meg a Kárpát-medencében. A temető több pontján szakrális, áldozati tereket képező, árokszerű gödrökből álló, négy-szögletes tereket alkotó rendszereket, égésnyomokat, s különleges leletekkel teli, a halotti lakoma maradványait őrző áldozati gödröket és egy sír mellett egy ládikába rejtett nyílhegyeket is dokumentáltunk, amik egészen különleges – korábban ismeretlen – temetési szertartásokra világíthatnak rá. A hazai anyagban nagyon kevés az analógia, de feltűnő, hogy igen hasonló jelenségeket figyeltek meg a Krím és a Volga közötti területeken. A Kárpát-medencében tehát itt lehetett először egy ilyen összefüggő, komplex rendszert alkotó szertartási terület megfogni.

Az élők profán és a holtak túlvilági életét egy köztes átjárható világ, a szakrális tér választja el egymástól, melynek természeténél fogva alig marad nyoma. A korabeli, sokszínű, de mégis konzervatív temetkezési szokásrendszerre enged következtetni a temetőben ritkán érzékelt étel- és italáldozatok, a halotti tor, a sírjelek és ún. „szent ligetek” köre. A steppei népek temetési szertartásainak szerves része volt ugyanis, hogy a temetés után az elhunyt számára, a sír közelében, a halotti tor maradványát vagy áldozati tárgyakat helyezzenek el.

Ennek oka, hogy hitték, bizonyos ideig az elhunyt lelke tovább él a földön.

A babarci temető gazdagságát és szerteágazó kapcsolatrendszerét tekintve tehát roppant egyedinek minősül nem csupán szűkebb régiójában, de az Avar Kaganátus egészében is. A nekropoliszba tehát feltehetőleg egy nomád típusú katonai elit, vélhetően egy katonai kíséret tagjai és családtagjaik, azaz közvetlen környezetük temetkezett. E közösség eredendően a kelet-európai steppéről származott, ahol a bizánci források szerint ekkor különböző nomád, illetve félnomád törzsek: kutrigurok, utigurok, szavirok éltek. Ezek jelentős csoportjai az 568-as avar honfoglaláskor, illetve azt követően kerülhettek a Kárpát-medencébe, elsőként a Tiszántúlon megtelepedve. Majd kisebb, de jelentős szerepű közösségeik végül a Dunántúlra is elkerültek. Egy ilyen áttelepülés előidézője lehetett az

Arany fülbevaló az egyik női sírból
(fotó: Janus Pannonius Múzeum)

avarok 626-os sikertelen konstantinápolyi ostroma, amely az Avar Kaganátusban instabil helyzetet teremtett, s nem csak a belső vándorlásokat, de akár új elitek kialakulását is eredményezhette. Az e temetőt használó családok ez idő tájt költözhettek a régióba, egy nomád típusú áttelepítési politika részeként. Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy vajon miért kerültek ide. A rendelkezésre álló adataink alapján azt feltételezhetjük, hogy a mai Mohácstól délre elterülő Kölked határában, a kora avar korban is fennmaradó germán eredetű közösség irányítása, pacifikálása, valamint az Al-Duna és Bizánc felé vezető útvonalak biztosítása érdekében települhetett meg Babarc határában ez a katonai csoport.

Az eddig feltárt sírok alapján a 7. század közepén, illetve középső harmadának végén már el is hagyta e militáns közösség a területet, tehát csupán egy esetleg kétféle generációnyi itt tartózkodásukkal lehet számolni. Amilyen hirtelen jöttek tehát, olyan gyorsan távoztak is, de örökre itt hagyták a nyomaikat. A távozó népesség temetője az idő múlásával feledésbe merült, a sírhelyek javarészt azonosíthatatlanokká váltak. Ez volt az oka annak is, hogy a későbbi sírablók csupán néhány sírra találtak rá, és így e különleges és csodálatos gazdagságú temető majdnem teljes pompájában fennmaradhatott.

Phókasz aransolidusa, verési idő: 607–609
(fotó: Janus Pannonius Múzeum)

Pálóczi Horváth András

30

Eltűnt kun szállások nyomában

Az 1239-ben Magyarországra költöző, majd 1241-ben fejedelmük, Kötöny megölése miatt kivonuló kunokat a tatárjárás után néhány évvel IV. Béla király (1235–1270) visszahívta az országba. A kun nemzetségek az Alföld nagyrészt elnéptelenedett vidékein kaptak szállásterületet. Jogaik és kötelezettségeik írásba foglalására IV. László király (1272–1290) alatt került sor. Egy 1279. augusztus 10-én kelt oklevél, az ún. kun törvény többek között előírja, hogy a kunok hagyják el sátraikat és nemezházait (jurtáikat), és keresztény szokás szerint falvakban, földhöz rögzített épületekben és házakban lakjanak. A rendelkezés ellenére azonban még a 14. század közepén is tudunk nemezházakban lakó kunokról. Az állandó települések kialakulására a régészeti ku-

tatások szerint is csak a 14. század vége felé került sor. Mindezek alapján a kutatók sokáig egyetértettek abban, hogy a kunok a beköltözés után még hosszú ideig nomád életmódot folytattak, és nem voltak állandó szállásaik. Ezzel a „nomád modellel” kapcsolatban azonban már régóta kétségek merültek fel, valójában ugyanis valamivel hamarabb kerülhetett sor a szállások megszilárdulására.

Igor orosz fejedelem elől jurta-kocsival menekülő kunok (*Radziwill-évkönyv*)

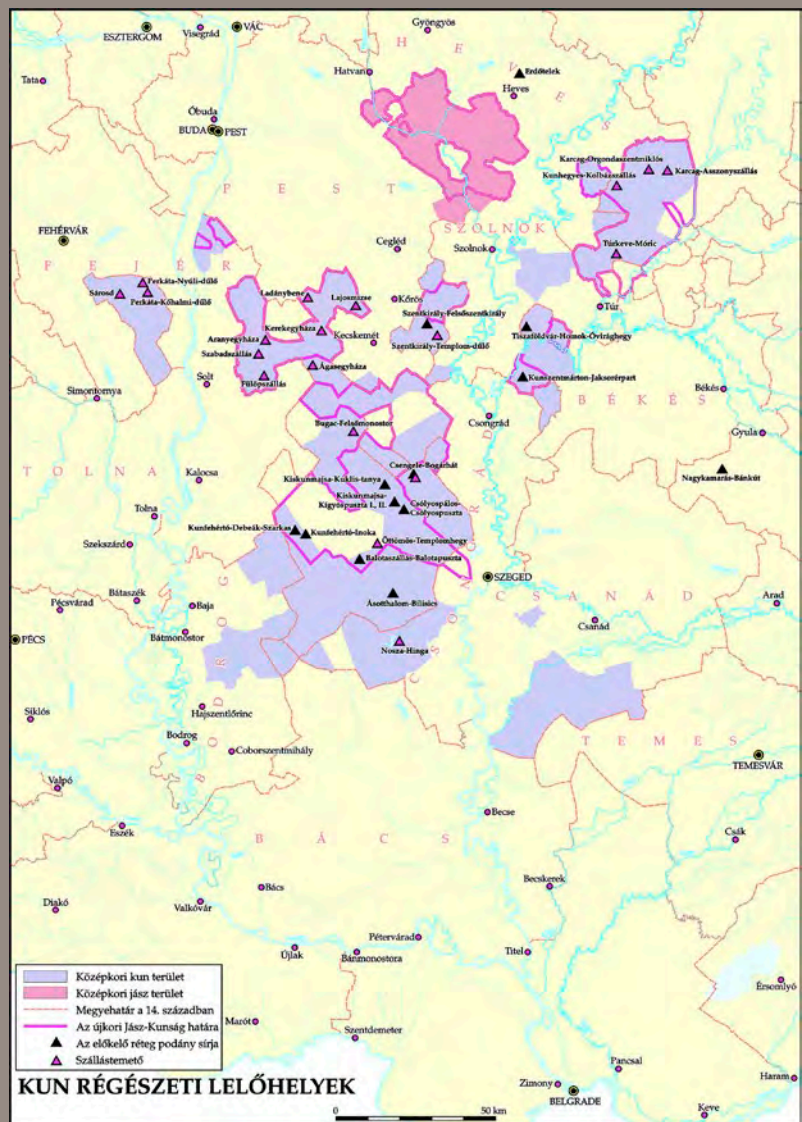
A csólyosi kun vezér sisakja (Hatházi Gábor nyomán)

Aranyozott ezüst öv a csölyösi sírból
(fotó: Dabasi András)

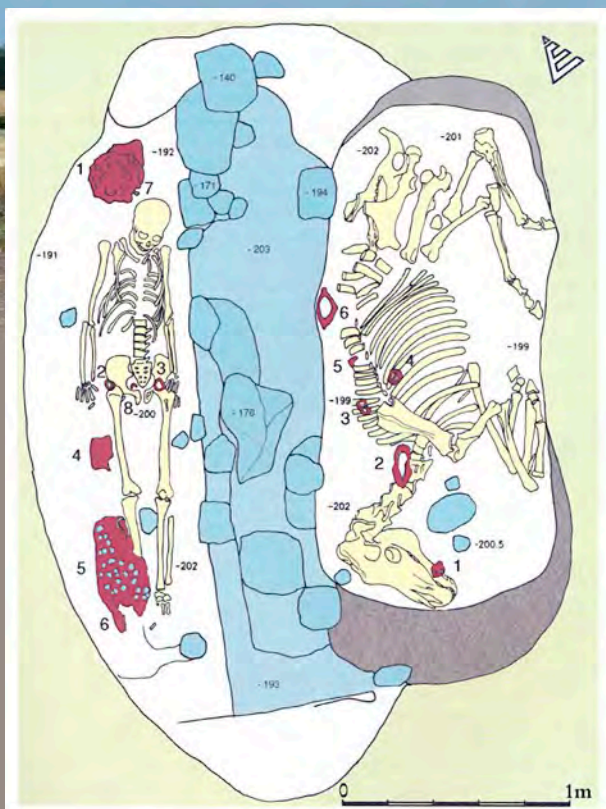

A kunok gazdálkodása a legeltető nagyállattartáson alapult, egyedül az állatvagyon biztosította a családok megélhetését, különösen a beköltözés utáni első egy-két nemzedék életében. Igazi nomadizálással azonban Magyarországon nem számolhatunk, részben a kelet-európai steppétől eltérő természeti körülmények, részben a nemzeti szállásterületek szűkebb, behatárolt volta és a közbeékelt magyar birtokok miatt. A Fekete-tenger vidéki steppén a legeltetés a folyók mentén folyt, nagy nyájakkal. Tavasztól ősziig akár 50–100 km-es távolságot is bejártak. A Kárpát-medencében egy adott állattalomány eltartásához viszont kisebb legelőterület is elegendő volt, a legeltetés pedig a folyókra merőlegesen történt és legfeljebb 20–30 km-es körzetben mozgott. Bár a kun népesség sokáig valóban mozgatható hajlékokat használt, szállásaik egyre inkább állandósultak. Kismértékben földművelés is folyt a szállások körül, ezt főként keresztény foglyok végezték, akiket a kunok a Magyar Királyság stájerországi, ausztriai, morvaországi hadjárataiban zsákmányoltak. Ebben az időszakban a kunokra tehát a félnomad típusú gazdálkodás és életmód lehetett a jellemző. A szálláshelyeken egyszerű gazdasági építményekkel és szétszóródott háztartási hulladékokkal, vagyis régészeti is észlelhető nyomokkal is számolhatunk.

Kun régészeti lelőhelyek Magyarországon
(tervezte: Nagy Béla és Pálóczi Horváth András)

A csengelei kun vezér sírja (Horváth Ferenc nyomán)

A félnomád életmód a nomád és a letelepült közötti átmeneti életmódra alkotott kifejezés, népenként és korszakanként különféle jellemzői lehetnek. A 13. századi kunok esetében azt értjük alatta, hogy állandó téli szállásaik voltak, melyek élettartama több évtizedre tehető; a nyári legeltetés rövid távolságokra történt, ezért nem volt szükség arra, hogy az egész közösség nyári szállásra költözzön; az állatállomány egy részét télen a szállás közelében, elkerített helyeken tartották (erre utalnak régészeti adatok, az állandósult falvakban a gazdasági udvarokon feltárt karámok és ólak); kismértékben gabonatermesztéssel és kertműveléssel is számolhatunk.

A kun nemzetségek szállásterületüket maguk oszthatták fel, belső ügyeiket maguk intézhették, ezekről pedig nem született írásos dokumentumok. Ez is okozza, hogy olyan kevés kun szállást említenek a források, különösen a korai időszakban. Többnyire csak akkor volt szükség írásba foglalni egy-egy ügyet, ha például egy kun nemes királyi adományként kapott vagy vásárolt egy birtokot, vagy ha egy magyar szomszédjával keveredett perbe, illetve ha egy kunok közötti peres ügy a nemzetségtől átkerült a nádori bírósághoz.

A kun települések jelölésére a korabeli latin írásbeliség a *des-census*, a magyar nyelv pedig az ennek megfelelő 'szállás' kifejezést használta, mely a kunoknak a magyar falvaknál kötetlenebb településformája jellemzésére szolgált. A kifejezés beépült a kun települések hivatalos elnevezésébe, és akkor is megmaradt, amikor már végleg megszűnt a faluszerű településre vonatkozott.

A fennmaradt kevés dokumentum viszont nagyon érdekes részleteket árul el a kun szállásokkal kapcsolatban. Így például vásárlás útján létesült szállás a Bodrog vármegyei Gyapolon, amelyet Tepremez kun és fiai 1280-ban vásároltak meg, és a birtok ezután Tepremez nevet viselte. A szállásalapító fiainak jelentős állattartó gazdasága lehetett, ugyanis 1341-ben már az innen mintegy 25 km-re fekvő Borsód falu öt pusztáját is legeltetésre használták, hozzáteszük illetéktelenül.

Az előkelő kunok hadi szolgálataikért már az 1260-as évektől kaptak birtokokat a királytól a kun szállásterületen kívüli vármegyékben. Az ilyen helyeken feltűnő kun földrajzi nevek jelzik, hogy a megadományozott vagy rokonsága végleg megtelepedett ott. Stájerország rövid ideig tartó magyar kormányzása idején, még 1260 előtt kaphatott birtokot ebben a tartományban a kun Lube (Ulube), aki a Mura vidéki Regedében (Radkersburg) telepedett le

Kun László király megölése (miniatúra a *Képes Krónikából*)

Az eddig ismert kun vezéri sírok közül a csengelei tekinthető a legjelentősebbnek, mivel egyedül ez került napvilágra szakszerű régészeti feltárás során. A 30–35 éves korában elhunyt férfit sisakkal, sodronyínggel, 8 nyíllal temették el, fejjel északkeletre, a szárazon rakott kőfallal kettéválasztott, széles sírgödör másik oldalán feküdt felszerszámozott lova. A sírt az Árpád-kori templomot körülvevő hármaskörök középső árkára ásták rá. A körárok egy paliszád jellegű védmű maradványai, melyet a tatárok ellen építettek.

stájer feleségével, Bertával. Ez a derék kun ember a stájer menyecske kedvéért hamar felhagyott a nomadizálással. Egy okirat szerint szőlőkertjüket 1300-ban adták el az admonti bencés apátnak.

A korai kun szállások meglétére közvetett bizonyítékot jelentenek az előkelő réteg 13. századra keltezhető, pogány rítusú, magányos sírjai is. A Duna–Tisza közéről és a Tiszántúlról összesen 14 ilyen temetkezést ismerünk. Ezeket az előkelőket szállásaik környékén, a pusztában temették el. A sírok lelőhelyei azonban több esetben kapcsolatba hozhatók a közelükben fekvő késő középkori kun falvakkal. Az 1903-ban Csólyospusztán előkerült, fegyverzetével eltemetett kun vezér sírjának lelőhelyétől mindössze 500 méterre fekszik a középkori Csólyosszállása, amely a felszíni leletek szerint a 13. század végétől volt lakott. Csengele-Bogárháton, a tatárjáráskor elpusztult kis Árpád-kori templom közelében tártak fel 1998-ban egy

kun vezéri sírt, a temetkezés alig néhány évvel a tatárjárás után történt. A 13. század második felében újra felépített templomot a kunok használták, akiknek a szálláshelyét a templomtól mintegy 500 méterre fedezték fel.

Az viszont nyitott kérdés, hogy vajon az 1250 körül fiatalon elhunyt kun vezér volt-e a közeli szállás alapítója.

Az oklevelekben említett 14–15. századi szállások jelentős része a kun szállásbirtokos pogány személynevet viseli. Előfordul, hogy a névadó birtokost korábbi forrásokból is ismerjük, tehát akár a szállás is korábban létesülhetett, esetenként még a 13. században (Törtel-szállás – Turtule, Buzganszállás – Buzkan, Kolbázszállása – Kolbaz, Aposka – Aboska). Az írott forrásokban feltűnő szállások egy másik csoportjára azonban semmilyen más adatunk nincs: nem lett belőlük állandó falu, a földrajzi nevek között sincs nyomuk, így helyük sem határozható meg, régészeti lelőhellyel pedig nem azonosíthatók (pl.

Kisújszállás 58. lelőhely: a Lógókerti-halom nyugati oldalán elterülő, 120×40 méter kiterjedésű középkori település, valószínűleg kun szállás (a szerző felvétele, 1982)

Kocsér, az Árbózi-tó DNy-i partja, Árpád-kor végi település helye (a szerző felvétele, 1978)

Abcsikszállás, Alonnépe, Besemihályszállása). Ezek rövid ideig állhattak fenn, említésük után bizonyára hamarosan megszűntek.

A Nagykunságban gazdag kun földrajzi névanyag maradt fenn, a névtudományi vizsgálatok 35 határrész-elnevezés kun nyelvi eredetét igazolták. Ezek többsége – a településnevekhez hasonlóan – személynévi eredetű, a terület egykori birtokosának nevét őrizte meg. Becslésünk szerint ezek közül mintegy 11 földrajzi név eredetileg szállást jelölt, de írott forrásból vagy régészeti kutatásból ismert településsel nem azonosíthatók (pl. Bengecseg, Gyalajér, Konta, Kosagacs, Nyögércse). Amennyiben feltevésünk helyes, ezek a földrajzi nevek szintén korai szállások nevét őrizték meg.

A korai kun szállások megismerésében egy-egy vidék középkori településhálózatának régészeti módszerekkel történő rekonstrukciója hozhat még további új eredményeket. Ilyen kutatások a magyarországi kun szállásterület jelentős részén folytak már. A Kiskunsági Homokhátságon végzett szisztematikus régészeti topográfiai kutatás arra a következtetésre jutott, hogy az Árpád-kor végére keltezhető lelőhelyek nagyrészt a vidéket a tatárjárás után benépesítő kunokhoz köthetők. A Mezőföldre a 13. század végén a Duna–Tisza közéről átköltöző kunok egyik korai települését tárták fel Perkáta-Kőhalmi-dűlőben, mely a 14. század végéig állt fenn, utána a határ egy másik részén létesített új falut a közösség. Ez a megfigyelés akár mo-

dellként is szolgálhat: a kun szállások történetében több időbeli réteggel kell tehát számolnunk!

Nagykunsági terepbejárásainkon találtunk néhány olyan kis kiterjedésű települést is, amelyeket Árpád-kor végi és 14. századi kerámia keltezett, de nem azonosíthatók valamely Árpád-kori magyar faluval és egyik név szerint ismert kun szállással sem. Ezek a 13. század második felében létesült, viszonylag rövid ideig fennálló települések valószínűleg ugyancsak kun szállások voltak.

A magyar krónikák szerint IV. László királyt 1290. július 10-én, Körösszeg vára közelében, sátrában megölte három kun főúr, Arbuz, Törtel és Kemencse. A korabeli oklevelek szerint Arbuz a király rokona volt. A tett indítéka nem ismert. Feltevés szerint a kun vezetők azért határozták el a király megölését, mert kiszámíthatatlan viselkedésével, sorozatos esküszegésével veszélyeztette a kunok létét Magyarországon. Kocsér és Nagykőrös Árbóz-pusztá határrészén terül el a kb. 2500×200 méteres Árbózi-tó, amelynek délnyugati partján régészeti terepbejárásom egy 200–250 méter hosszú, 13. századi edénytöredékekkel keltezett Árpád-kori települést találtunk. A helynév kun személynévi eredetű, Arbuz kun főúr nevét őrizte meg. A helynév magyarzata Pesty Frigyes gyűjtése szerint: „*Arbucz sziksós tó, hagyomány szerint Turthul vezér Arbucz unokájának hagyta ezen helyet és környékét.*” Lehetséges, hogy mégis sikerült megtalálni az egyik kun vezér szállását?

Hergott Kristóf

Lószerszámok a szentes-nagyhegyi avar temetőben

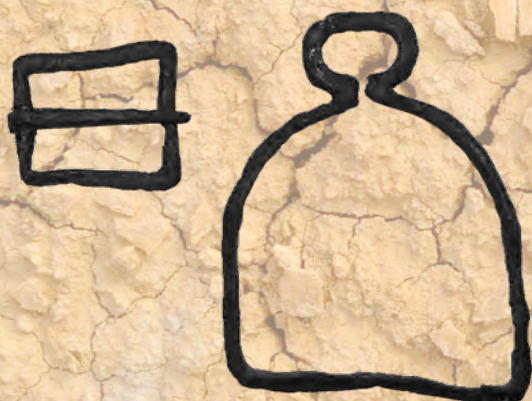
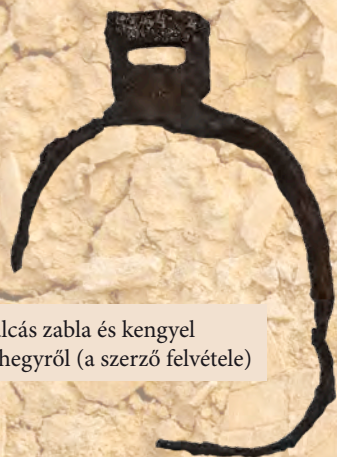
35

A nomád közösségek körében a ló kiemelt szereppel bírt, kultúrájuk egyik igen fontos szereplője volt mind a történeti, mind pedig a régészeti emlékek alapján. Éppen ezért már az első nomád közösségek esetében megjelent egy különleges temetkezési szokás: a halottaik mellé a hátasukat is a sírba helyezték. Elmondható ugyanakkor az is, hogy a lóval való eltemetés rítusa rendkívül változatos képet mutat a nomádok körében. S ez a Kárpát-medencét 567–568 körül elfoglaló és ott hatalmi centrumot, ún. kaganátust kialakító avarok esetében sincs másképp. E színes képet az alábbiakban egy Szentes környéki nagy sírszámú avar temető segítségével tekintjük át.

Oldalpálcás zabla és kengyel
Szentes-Nagyhegyről (a szerző felvétele)

Egyenes oldalpálcás zabla, hurkos fülű kengyel, hevedercsat
egy nagyhegyi lovas sírjából (a szerző felvétele)

A Kárpát-medencei avar kori lovastemetkezések sokszínűségét mi sem példázza jobban, minthogy a kaganátusban feltűnő sírokat kilenc típusba sorolhatjuk, többek között aszerint, hogy a ló a halott jobbán vagy balján fekszik, vele megegyező, avagy ellentétes tájolásban. Fontos megemlíteni, hogy egy külön csoportot képeznek azok a sírok, ahol kizárólag lovakat temettek el, ezeket önálló lósírnak nevezzük. Ezen rítusok és a túlvilágra szóló mellékletadás vizsgálatával közelebb kerülhetünk az egykor élt avar közösségek hiedelemvilágának megismeréséhez is.

Az Avar Kaganátus egykori területén élt közösségek nem tekinthetők homogén, egységes népcsoportnak. Ezt remekül illusztrálja a Tisza–Maros–Körös-vidéken megtelepedett avar kori lakosság, hiszen a régióban élők mind földrajzi értelemben, mind a temetkezési szokásaik tekintetében rendelkeznek olyan sajátosságokkal, melyek alapján jól körülhatárolhatók az avar szállásterületen belül. Ilyen szokásnak tartható többek között az is, hogy sokféle állatot helyeznek a temetkezési rítus során a sírba, valamint, hogy igen kevés olyan temetkezést találunk, amibe fegyvert helyeznének a halott mellé. (Miközben az avar szállásterület más régióiban helyenként meglehetősen nagy a fegyverrel eltemetettek aránya.)

Az említett Tisza–Maros–Körös-vidéken egyébként több nagy sírszámú (100 sírnál is nagyobb) temető is ismert, ezek között foglal helyet a szentes-nagyhegyi is. A temetőt 1927 és 1941 között több ütemben tárta fel Csallány Gábor, valamint Csallány Dezső. A lelőhely pontos helyét sokáig nem ismerték, ugyanis a feltárók csak

Egyenes oldalpálcás zablás kantár
elméleti rekonstrukciója (a szerző rajza)

a telektulajdonosok nevét adták meg az ásatások helyszínéeként, emiatt nem is lehetett eldönteni, hogy valójában egy nagy temetőről vagy több kisebb sírcsoportról beszélhetünk a nagyhegyi sírmező esetében, azonban nemrégiben sikerült bizonyítanunk, hogy a temetkezések egy nagy méretű temető részeit képezik.

A feltárások során 380, zömében késő avar kori temetkezés látott napvilágot, ezek közül 16 sírban maradt fenn a lovastemetkezés valamelyik formájának dokumentált esete. Szentes-Nagyhegyen leggyakrabban a lovat a halott jobbára, az emberi vázzal ellentétes irányban helyezték sírba, ez általános jelenségnek tartható a Tisza–Maros–Körös-vidéken.

A temetőben legtöbbször a paripákat felszerszámozva helyezték örök nyugalomra, azaz mellőlük különböző kombinációkban kengyel, zabla, valamint a nyereg rögzítésére szolgáló hevedercsat is előkerült. Utóbbi tárgy közvetett módon utal arra, hogy egykor fából készült nyereg is volt a sírban. A lószerszámzat ezen részei szerves anyagból (fából, bőrből stb.) készültek, így csak a rögzítésre szolgáló fémszerelésekkel követhetjük meg a meglétükre.

Az előkerült lószerszámok sírokon belüli eloszlása változatos képet mutat: mindössze három esetben temették el a halott mellé adott lovat teljes szerszámzattal, vagyis kengyelpárral, zablával és a nyeregre utaló hevedercsattal, egy esetben egy teljes lószerszámzat egy ún. lószerszámos temetkezésből került elő. (Ebben az esetben ló maradványai nem, de lószerszámok a sírba kerülhetnek.)

Leggyakrabban azonban csak kengyelpár és zabla került a sírba, tehát vagy nem került melléjük nyereg, vagy mára nem maradt ennek nyoma. Előfordult több olyan eset is, amikor a lovat csupán egy kengyellel és a zablával helyezték gazdája mellé. Ezen esetekben a kantárt és a hámot veretekkel is díszítették, sőt egy sírból a kengyel rögzítésére szolgáló bronzcsatok előkerülését is dokumentálták a feltárók. A lovassírokból ritkábban kizárólag a nyereg rögzítésére szolgáló hevedercsat vagy a ló irányítására szolgáló zabla került csak elő a ló maradványai mellől.

Szentes-Nagyhegy, Vass Sándor földjén feltárt lovas lószerszámok. A háms és a kantár díszeként szolgáló bronzlemezből készült falerák, csikózabla és hurkos fülű, ívelt talpalójú kengyel (a szerző felvétele)

Egy szentes-nagyhegyi lószerszám elméleti rekonstrukciója. (a szerző rajza)

Szentes-Nagyhegy, Vass Sándor földjén feltárt lovas díszes szerelése. A lószerszámot aranyozott bronzból készült virágszerű dísszel ellátott falerák ékesítették. A tárgyak sírbéli helyzete alapján tudjuk, hogy a ló fején, valamint az elülső lábánál és a temporánál helyezkedtek el egykoron a díszek (a szerző felvétele)

Az aranyozott bronzdíszekkel díszített lószerszám kantárjának elméleti rekonstrukciója. A sírleírásokból tudjuk, hogy a ló szájában S alakú oldalpálcás zablá volt, ám a zablalálca mára nem maradt meg (a szerző rajza)

A lószerszámot a halott mellé helyezik, a lovat nem. Egyes kutatók úgy gondolják, hogy ez a ló nagy értéke miatt lehetett, mások pont fordítva látják, úgy vélik, hogy a lószerszámot értékeesebb lehetett a lónál, pont ezért csak azt helyezték a halott mellé.

A temetőből előkerült zablákról elmondható, hogy leggyakrabban a kéttagú, oldalpálcás típus került elő, mely esetekben az oldalpálca egyenes, esetleg C vagy S alakú volt. Az oldalpálcás zablák általánosan mondhatóak nemcsak a 8–9. századi (késő avar kori) Kárpát-medencében, de még az eurázsiai steppe vidékén is. Az oldalpálcás zablák kantárját és hámját olykor veretekkel is ékítették. A temetőből ugyanakkor ismert egyszerű csikózabla is, melynek kantárját ugyancsak bronzveretekkel díszítették fel. Ez a csikózablás lovas az egyik legkorábbi lovassír a temetőben, korát a Kr. u. 7. század legvégére, a 8. század elejére tehetjük.

A vaskengyeleket a fül kialakítása alapján szokás elkülöníteni, ezeket a szentesi temető esetében a hurkos és téglalap alakú fülűekre bonthatjuk. A kengyelek talpalója ívelt, egyenes vagy domború. Míg a korai kengyelek rendszerint hosszú füllel és ívelt talpalóval készültek, addig a későbbi típusok füle megrövidült, a talpalójukat pedig vagy egyenesre, vagy domborúra kovácsolták. A szentesi temetőben előfordult olyan eset is, hogy a kengyel fülét a szárból alakították ki. A sírokból igen gyakran párosával kerültek elő a kengyelek, melyek típusukat tekintve is azonosak voltak. Egy esetben viszont a kengyelpár két tagja eltérő volt.

A kutatás úgy tartja, hogy a zablákon az oldalpálca funkciója az, hogy a ló „kormányzása” közben a zablá ne mozduljon el az állat szájában.

Páratlan kengyel viszonylag kevés esetben került elő, ezek hurkos fülű ívelt talpú, valamint hurkos fülű egyenes talpú, illetve szögletes fülű egyenes talpú kengyelek. Kérdéses, hogy ezekben az esetekben valóban páratlan számú vaskengyelt helyeztek-e a sírba, vagy esetleg a kengyelpár másik tagja az ásatás során nem került elő. A honfoglaló magyarok sírjaiból ismerünk fából készült kengyeleket is, melyek meglétére a kengyelfül csont- vagy vasborítása utalhat, ilyen tárgyak esetünkben azonban nem kerültek elő. A kérdést ugyanakkor tovább bonyolítja egy érdekes jelenség. Az egyik szentes-nagyhegyi sírban az ásatók megfigyelték, hogy a ló lapockáin két bronzcsat hevert, melyet a kengyelszjű csatjaként határoztak meg, ezek mellett a sírban fekvő, önmagában álló vaskengyel is a ló hátán került elő. Amennyiben a lovat valóban egyetlen kengyellel helyezték a sírba, mi indokolhatta vajon, hogy a másik kengyel szjűját is mellékeljék?

Ha a lószerszámok eloszlását a temető szélesebb régiójában is megvizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a Tisza-Maros-Körös-vidéki temetők zömében a leggyakoribb zablatípus az oldalpálcás zabla. Ha viszont arányaiban vizsgáljuk a zablák elterjedését és előfordulását, már némiképp árnyaltabb képet kaphatunk, ugyanis egy-egy temetőben más-más arányban fordulnak elő az egyes zablatípusok. Az azonban elmondható, hogy a Szentes környéki temetőkben jóval több oldalpálcás zabla fordul elő, mint csikózabla, ellenben más Tisza-Maros-Körös közti temetőkkel, ahol a leggyakoribb zablatípusok a csikózablák.

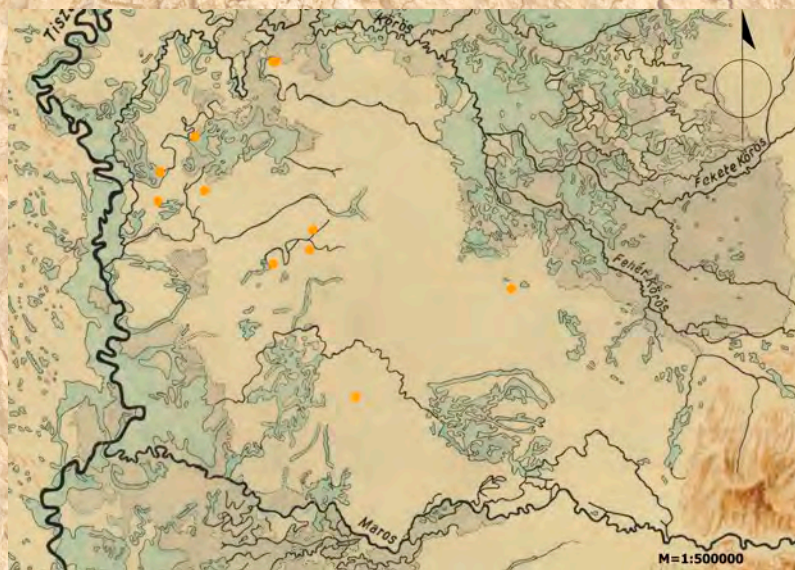
Kérdés, hogy ez a különbség praktikus okokból, tehát a lovaglási forma vagy stílus sajátosságából, vagy esetleg a megült lovak szilajságából eredhet-e, vagy esetleg más okot feltételezhetünk a jelenség mögött. Ehhez fontos adalékként szolgálhat egy, a honfoglaló magyarság hagyatéka kapcsán tett megfigyelés. Dienes István megjegyezte, hogy az oldalpálcás zablák javarészt női sírokból, helyenként pedig rangosabb férfiak sírjaiból kerülnek

Az írott források és a régészeti leletek tanúsága szerint a Kárpát-medencébe a 6. század második felében megtelepedő avaroknak köszönhetően jutott el Európába a vasból készült kengyel. A kengyel az avarokat megelőzően sem volt ismeretlen eszköz, csak a korai példányok kötélből vagy valamilyen más, kevésbé tartós anyagból készülhettek. A kengyel kialakítása sokszor utalhat a lovas lábbelijére is. Az ívelt talpalóval ellátott kengyeleket kényelmesebb volt puha talpú cipőben használni, míg az egyenes vagy domború talpú kengyelek a keményebb talpú lábbelikhez passzoltak jobban.

elő, véleménye szerint ezeket a „gyengébb korú asszony nép, gyermekek, az éltes korú felnőttek és a kevésbé hardcedzett előkelők használták”. Tudjuk, hogy Szentes-Nagyhegyen a lovastemetkezések kizárólag férfiak sírjaiból kerültek elő, az elhunytak korát viszont nem tudjuk megállapítani. Annyi bizonyos, hogy ezek a férfiak, ha nem is voltak kifejezetten előkelők, de a temető többi férfi halottjához képest mindenképp gazdagabb mellékletűek voltak. A lóval való eltemetés szokása a nomádok – így az avarok – körében általában a társadalom magasabb fokán helyet foglaló egyének kiváltsága volt, így nem meglepő módon ezek a sírok rendszerint tehát egyéb mellékletekben is gazdagabbnak bizonyulnak.

A zablák esetében elmondható tehát, hogy az oldalpálcás zabla a helyi közösség kedvelt zablatípusa volt, ám ennek a pontos okát a mai kutatás csak találgathatja.

A szentes-nagyhegyi lovastemetkezések vizsgálatával közelebbről is megismerhettük ennek a késő avar közösségnek a lovakhoz köthető temetkezési szokásait, mindemellett képet kaphattunk a korabeli lószerszámzat összetételéről. Érdekes jelenség a páratlan számú kengyelek előfordulása és az oldalpálcás zablák túlsúlya a temetőben, ám a tárgyakhoz kötődő kérdések megválaszolásához további alapos kutatásokra lesz még szükség.

Nagy sírszámú (100-nál nagyobb) temetők a Tisza-Maros-Körös-vidéken (a szerző készítette)

Benyovszky István: *Honfoglaló lovas*, 1930

BOLDOG ZOLTÁN

A NOMÁD VISELETI REKONSTRUKCIÓK FORRÁSAI

Honnan, milyen korabeli forrásokból ismerhetjük meg, hogy milyen lehetett a „puszták urainak” viselete, egykori megjelenése? Milyen kutatómunka, „kirakós játék” során áll össze egy korhű kép egy egykori szkíta vagy avar harcosról, egy honfoglaló magyar, avagy egy kun asszony viseletéről?

E legendás lovasnépek alakjai már a 19. század végén és a 20. század elején is gyakorta megjelentek különféle történelmi témájú műalkotásokon, metszeteken, festményeken és szobrokon – remek példákat nyújtanak erre a *Millenniumi emlékművön*, ismertebb nevén a *Feszty-körképen* ábrázolt honfoglaló magyarok. Az ott szereplő vezérek és harcosok még vagy egyfajta színpadi fantáziajelmezben, vagy pedig más történelmi korszakokból

vett viseletekben pompáznak, és többnyire sok száz évvel későbbi, igen vegyes összetételű keleti tárgycsoporttal vannak „feldíszítve”; ábrázolásuk során a mai értelemben vett korhűség jól láthatóan még nem volt elvárás. E munkák pusztán a korabeli romantikus történelemszemlélet motiválta műalkotások voltak, minden művészeti értékük mellett valójában egyáltalán nem ábrázolták hitelesen a nomádokat. Nem is nagyon tehetők: a tudomány ered-

Feszty Árpád: *A magyarok bejövetele*, 1892-1894

László Gyula: Hunor és Magyar, az 50 rajz a honfoglalókról című kötete borítóján, 1982

ményei ezen a téren akkoriban még igen csekélyek voltak, és a művészek – még azt a kevés rendelkezésre álló, valódi ismeretet is figyelmen kívül hagyva – e művek készítése során leginkább a mese- és mondavilágra, valamint saját szárnyaló képzeletükre támaszkodtak.

Idővel az ismeretanyag, így főleg a régészeti leletek gyarapodásával és a szemléletmód alakulásával viszont már lehetővé vált a nomádok világának hitelesebb bemutatása is. Hazánkban először 1930-ban Móra Ferenc készített avar és honfoglaló magyar harcosokat ábrázoló festményeket, ezeken már hitelesen feltárt korabeli régészeti leletek is szerepeltek. Tudományos igényű rekonstrukcióra azonban csak a régész és képzőművész végzettséggel egyaránt rendelkező László Gyula vállalkozott először, aki régészetet, történelmet, művészettörténetet és néprajzot kiválóan ötvöző tudásával keltette életre a honfoglaló magyarok világát kivételesen nagyszerű rajzain (még ha a kutatás azóta persze sokban pontosította is ezek számos részletét).

A régi nomád viselet modern, tudományos alapú rekonstrukciója, újraalkotása tehát egyfajta kirakós játék, ennek egyes elemeihez a régészeti leletek mellett a korabeli ábrázolásokat és az írott források adatait is felhasználhatjuk. Sőt, ezek értelmezéséhez sokat hozzátesznek a néprajzi párhuzamok is. A számos, mára felkutatott részlet ellenére sajnos tudomásul kell vennünk azt is, hogy a nomádok egykori tárgyi világának legtöbb részletét már sosem fogjuk megismerni, de művészeti eszközökkel megpróbálhatunk belőle valamennyit láthatóvá tenni.

Honfoglaló magyar hajfonatkorong viseleti módja, 9–10. század, Tiszaeszlár-Bashalom 12. sír. A rajzon a Dienes István által eredeti viseleti helyzetében feltárt és megfigyelt aranyozott ezüst hajfonatkorongból, kagylóból készült korongból, tehénfej alakú ezüstveretekkel díszített bőrszalagokból, valamint üvegpaszta gyöngy-sorból álló hajfonatdísz egyik lehetséges viseleti módja látható. Sajátos alakja az összekötő bőrszalagok maradványa alapján volt követhető; valószínű, hogy egykor varkocsba fogott, visszahajtott hajfonathoz volt kötve szalagokkal is. Hasonló díszek a korábbi Moscszevaja Balka-i alán temetőből és jóval későbbi osztyák néprajzi párhuzamokból is ismertek. A ruha 7–9. századi, a fejkendő anyaga pedig 10. századi bizánci szövet mintája alapján készült; több írott forrás is utal arra, hogy a honfoglaló magyarok Bizáncból jutottak hozzá értékes ruhaszövetekhez (Boldog Zoltán rajza)

Honfoglaló magyar hajfonatdísz, Tiszaeszlár-Bashalom 12. sír (Dienes István rajza)

Alán női ruha, 8-9. század, Moscevaja Balka

Mit is adtak nekünk a nomádok?

A nomád népek régészeti hagyatékának nagy részét a temetőik feltárásából származó, viseleti jellegű leletek teszik ki, melyek valóban első kézből származó forrásként állnak rendelkezésünkre, és gyakorta töredékes voltak ellenére is a nomádok letűnt világának számos részletét tárják elénk. A nomádok – az utókor szerencséjére – halottaikat rangjuk és nemük szerinti viseletben, különféle eszközökkel, ékszerekkel, esetenként pedig fegyverekkel és felszerszámozott lóval hantolták el, túlvilághitüknek megfelelő módon, népenként persze kisebb-nagyobb rítusbeli eltérésekkel. Ha az eltelt évszázadok alatt a sírt sem ember, sem állat, sem a talajpusztulás nem bolygatta, e tárgyak maradványai szerencsés esetben eredeti helyzetükben kerülnek elő a sírok régészeti feltárásakor. A hazai talajviszonyok között ugyanakkor az öltözékek és lábbelik szerves anyaga (így a bőr és prém, a vászon, a nemez vagy épp a selyem) szinte mindig lebomlik, vagy csak nagyon kis darabokban marad meg, viszont a ruházatra, süvegre, övre, lábbelire, tarsolyra felvarrt fémveretek, érmek vagy valamilyen anyagú gyöngydíszek általában dokumentálhatók. E díszek sírbeli helyzete gyakorta szinte ki is rajzolhatja az egykori, elporladt ruhadarab körvonalát is, ezért is kell a sírokban minden lelet helyzetét a lehető legpontosabban dokumentálnunk.

Falfestmény nomád jellegű viselet ábrázolásával, Kizil-barlangok (Kína), 6. század

Egy elporladt bőr- vagy textilöv fémvereteiből kirajzolódhat tehát számunkra az egykori öv alakja, szerkezete, egy ruhára varrt veretekből pedig az adott öltözék díszítési módja. De mégis honnan képzelhetjük el hozzá az egykori öltözék formáját, szabásmintáját? Sőt, vajon van-e arra mód, hogy azonosítsuk az egykori ruhadarab színét vagy mintáját?

Ilyenkor egyrészt kiindulhatunk a fémleletekhez korrodált, kis – alig pár milliméteres vagy centiméteres – textil- vagy bőrmaradványokból, amelyek még a hazai lelőhelyek talajában is megmaradnak néha. Ezek esetében nem pusztán szabad szemmel történő megfigyelésük hozhat eredményeket, de ezek modern műszeres vizsgálata is számos újdonsággal szolgálhat az anyag, a készítés, az

Kun lovasíjász ábrázolása a kakaslovníci freskón, 14. század

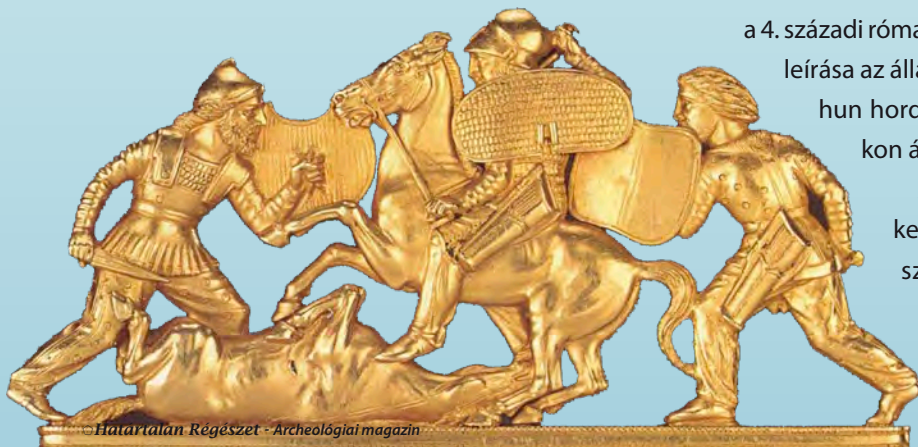

Szkíta harcosok ábrázolása a kul-obai vázán, Kr. e. 4. század

egykori minta és szín, a varrásnyomok, de akár az eredet dolgában is. Másrészt szerencsésebb talajviszonyok között jobban megmaradt, hasonló, egykorú ruhaleleteket is használhatunk párhuzamként. Ilyenek például a honfoglaló magyarok viseletéhez analógiaként felhasznált Moszcsevaja Balka-i alán temető épen maradt ruhaleletei, vagy a Selyemút mentén – sivatagi környezetben – talált kora középkori öltözékek. Emellett megpróbálhatjuk megfigyelni egy adott néphez vagy korszakhoz köthető korabeli ábrázolásokon is, hogy milyen is lehetett a nomád viselet, amikor azt még „élőben”, a saját korában ábrázolták.

Képek a múltból

A nomádokat vagy nomád jellegű viseletet ábrázoló ókori és középkori ábrázolások – falfestmények, domborművek, szobrok vagy ötvösmunkák, középkori kéziratok illusztrációi – azért is értékesek számunkra, mert itt az egykori ruhák és eszközök még eredeti formájukban láthatók, és ezek sok esetben meg is feleltethetők a sírokból előkerült, töredékes leletekkel is. E téren maguk a nomádok már kevésbé vannak a kíváncsi utókor segítségére: igen ritkán ábrázolták önmagukat, ritka kivételként mindössze sziklarajzaik (Altáj hegység vidéke, Bulgária stb.), csontkarcaik (pl. az avarok, kazárok leletanyagában), valamint a kunok esetében mészkőből készült sírszobraik, az úgynevezett kamennaja babák maradtak

Szkíta harcosok ábrázolása a szolohai aranyfésűn, Kr. e. 4. század

ránk. A nomádokat ábrázoló alkotások nagy részét viszont más kultúrák képviselői készítették, Kínán és Iránon át egészen Közép-Európáig. E régi mesterek célja nem mindig a fényképszerű pontosság volt, és sokszor alkalmaztak sémákat saját koruk és kultúrájuk bevett ábrázolási módja szerint, de még így is rengeteg adattal szolgálnak az utókornak. A szkítákat ábrázoló, görög készítésű művészi ötvösmunkák alakjai például rendkívül pontosak, az avarokhoz a közép-ázsiai oázisvárosok 6–8. századi falfestményein ábrázolt viseletek adhatnak jó párhuzamot, a Szent László-legendát megörökítő 13–14. századi freskók és a *Képes Krónika* miniatűrái pedig a kunok viseletének kiváló képi forrásai (és igen jól illeszkednek a kunok sírszobrairól ismert viseletekről alkotott képünkhöz). A mongol kori keleti kéziratok illusztrációi rendkívül pontosak, a nyugati kódexek nomád témájú képei viszont jóval sematikusabbak.

Sajnos a történelmi, régészeti források fennmaradásának véletlenszerűsége a képi forrásokra is fennáll: nem minden nomád népről maradtak ránk közel egykorú, azonosítható ábrázolások, és ha netán készült is néhány ilyen egykor, nem minden ilyen tárgyú emlék vészelte át az évszázadokat. A honfoglaló magyarokról és az európai hunokról például egyáltalán nem maradt fenn semmilyen kortárs ábrázolás, az ő esetükben a leletanyag mellett csak máshonnan vett, hasonló jellegű viseleti párhuzamokra, valamint az írott források szövegére tudunk hagyatkozni.

Ahogy a krónikások látták őket

Az írott források, vagyis a különböző krónikák szövegei, a követek és kereskedők útleírásai is néha kitérnek a nomád viselet némely részletére, de szinte mindig mellékesen utalnak rá, mivel a szerzőknek legritkább esetben volt céljuk az egykori öltözékek teljes leírása.

Ezek a mozaikos adatok is sokat adhatnak tehát hozzá az összképhez, de értelmezésüket jelentősen megnehezíti a régi kifejezések pontos (?) fordítása, valamint az, hogy a krónikáírók sokszor használtak különféle közhelyeket, hallomásból szerzett, téves vagy fiktív adatokat is. Például a 4. századi római történetíró, Ammianus Marcellinus fiktív leírása az állatbőrökbe öltözött, ősemberi szinten élő hun hordáról (amit ő sohasem látott) évszázadokon át téves képet közvetített az utókornak.

A 10. századi steppén utazó muszlim kereskedők és követek útleírásaikban viszont szemtanúként jegyezték fel az ott

látott különféle viseleteket (kereskedelmi célból, vagyis, hogy melyik népnek mit lenne érdemes eladni), de csak valamely számukra ismerős, vagy épp feltűnően szokatlan jellegzetességre tértek ki jobban. Ibn Fadlan bagdadi követ 922-ben például igen részletesen írta le a számára igen különös steppei téli ruházatot, amit viselni volt kénytelen, miközben Kelet-Európában utazva a volgai bolgárok földjére tartott.

Plano Carpini ferences szerzetes pedig 1246-ban a mongol nagykánál járva követségben, kitűnő megfigyelőképességgel írta le a 13. századi mongolok viseletét és páncélzatát, valamint ezek készítményét.

A nomád viselet nemcsak a steppén volt jelen, a velük kapcsolatba került népek is átvették ugyanis a nomád viselet egyes elemeit, így a 6. században Maurikiosz bizánci császár az „avarok mintájára szabott” felsőruhát írt elő lovas katonáinak, amikor avar mintára igyekezett őket felfegyverezni.

A néprajz tanulságai

A régi ókori és középkori, valamint a néhol még napjainkban is létező nomád világ közötti időbeli távolság ellenére a pásztorkodó életmód hagyományos, lassan változó jellege miatt a későbbi nomád népek között végzett néprajzi gyűjtésekből, de még a régi magyar pásztorkultúrából is nagyon sok hasznos adat származhat a viseletekre, megjelenésre vonatkozóan. A nomád életmódról, jurtákról, lovaskultúráról, állattartásról és nyersanyagok feldolgozásáról, kézművességről számos, máshonnan nem ismerhető részlet tudható meg a néprajzi gyűjtemények, megfigyelések anyagaiból, így például a nomádok számára nagyon fontos anyag, a nemez készítésének hagyományos folyamatáról is.

A régészeti leleteanyag pontos megfigyelése és dokumentálása, az eredeti állapotukat szerencsés körülményeknek köszönhetően jobban megőrző ruhadarabok és

„Ezek a magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek, nagy testűek, vagyonszak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek. Ruhájuk brokátból készült.”
(Gardízi, perzsa történetíró és földrajztudós a nomád magyarokról, 11. század)

„Így aztán mindegyikünkön volt egy tunika (qurtaq), fölötté egy káftán (khiftán), azon egy suba (búsztin), rajta egy nemezskabát (labáda), és egy burnusz [itt török szőrmés fejedőt jelent], amiből csak a két szem látszott ki. Mindegyikünknek volt egy egyszerű (taq) és egy bélelt (muhattan) nadrágja, egy lábszárvédője (rán), egy finom bőrből készült csizmája, s a csizma fölötté egy másik csizma.”
(A steppére induló muszlim követség téli ruházata, Ibn Fadlan muszlim utazó útleírása, 921–922)

„A felsőruha legyen bő és végigérő, az avaroké mintájára szabott, tehát övvel leszorított akár lenből, akár kecskebőrből, akár sima szőrtelenített bőrből való, és pedig úgy, hogy lovaglás közben takarja a térdet, s viselője csinosnak lássék benne”.
(Maurikiosz: Szstrategikon, bizánci hadi kézikönyv, 6. század)

a korabeli ábrázolások részletes elemzése, az írott források kritikus, értő olvasata és a néprajzi megfigyelések eredményeképpen tehát ma már egyre pontosabb képet alkothatunk a puszták urainak egykori megjelenéséről, de a forrásbázis (elősorban a régészeti megfigyelések) folyamatos bővülése a jövőben még precízebb képek megalkotásának lehetőségét is magában hordozza.

Szkíta lovas, Kr. e. 6–5. század. A szkíták az első olyan nomád nép, akiknek a megjelenéséről nagy biztonsággal képet alkothatunk. A rajzon látható lovasíjász jellegzetes szkíta viseletben szerepel, fület takaró, hegyes végű süveget, középen záródó felsőruhát, bő nadrágot, valamint rövid szárú csizmát visel. Fő fegyvere a reflexíj, amit övének bal oldalára függesztett tegezben hordott. Övéről fokos és rövid kard lóg, bronz pikkelypáncélt visel, a hátán pedig félhold alakú pajzs van. Lován korabeli ábrázolásokból és leletekből is ismert párnanyereg és szkíta zabla van. A rajz szkíta aranyleletek (Szoloha, Kul-Oba, a „szibériai aranyak”), a paziriki kurgánban talált kárpit harcosábrázolásai és leletek alapján készült (Boldog Zoltán rajza)

Katona-Kiss Attila

BESENYŐ CSOKMÁNY, KUN BUZOGÁNY

45

A kései nomád népek sújtófegyverei

A buzogány igen régi ütő-zúzó fegyvere az emberiségnek, de a steppei nomád népek harcászatában alapvetően nem volt jelen a Kr. u. első évezredben – erre utal legalábbis az, hogy ismeretlen az európai hunok, az avarok és a magyarok hagyatékában is. Ennek oka elsősorban a harcosok páncélozottságában kereshető: a 6–10. század között a steppei népek legfőbb védőfelszerelése a pikkelyes páncél volt, amely ellen hatékonyan csak olyan fegyvert lehetett használni, amely üt is és szúr is egyszerre, illetve az ütés egész erejét egy kis helyre összpontosítja. Erre a legalkalmasabb a fokos – nem véletlen, hogy az avar és magyar sírokban nagy számban találunk olyan ütő-vágó fegyvereket, amelyek egyik felén vágóél, a másik felén pedig megnyúlt hegyesedő és gömbölyded fok van. Az ezredforduló után azonban, főleg Európában, a sodronying lett a fő védőfelszerelés, egészen a 13. század végéig – éppen ezek ellen lettek kifejlesztve a csillag alakú fejjel szerelt sújtófegyverek, azaz a csillagbuzogányok: míg a pikkelypáncélok elemei tetőcserépszerűen levezetik az ütest, a sodronying a gyűrűszemek kapcsolódásából adódóan belapul, mintegy „elernyed” és átengedi az ütés erejét.

Négytüskés csillagbuzogány, Nagyszénás-Cserepesi csárda
(Gyenge Antal találat, Nagy Gyula Területi Múzeum)

Négytüskés csillagbuzogány, Csorvás-Csorvás, Faluhely (Zsikai Rajmund Péterné találata, Nagy Gyula Területi Múzeum)

A pusztai íjlesztő népeknél első ízben a besenyők 11–12. századi hadfelszerelésében találjuk meg ezt a fegyvertípust, korábbi használatukra csak szórványos és bizonytalan adataink vannak. A csillagbuzogányok korai változatait azok a vasból kovácsolt példányok képviselik, amelyek kocka alaptestének négy oldalából egy-egy tüskét képeztek ki. Az újabb kutatások szerint ezek alapvetően a bizánci nehézlovasságnál voltak rendszeresítve, a besenyők a birodalommal vívott harcaik során ismerkedhettek meg alkalmazásukkal az Al-Duna vidékén. Magyarországi megjelenésük is feltehetőleg hozzájuk köthető – noha az altípus még a 14. században is használatban volt. A besenyők a magyar nyelvben is fennmaradt csokmány, illetve a csomak és a csomasz szavakkal jelölték az általuk használt csillag alakú buzogányokat, amelyek között az újabb, könnyebben előállítható és harcászati jellemzően fejlettebb formát mutató altípusok közül többet is megtalálunk.

Ugyan a csillag alakú buzogányok tágabban értelmezett családjába tartoznak a levágott sarkú kocka alakú, a négytüskés dudoros, valamint a felületén az ütőtüskék helyén apró dudorokkal kiképzett gömb vagy hordó alakú buzogányok is, de szerkezetileg a négytüskés csillag-

buzogányok igazi továbbfejlesztett változatai a tizenkét tüskés példányok. A két altípus közötti fő különbség abban ragadható meg, hogy a tizenkét tüskés példányok kocka alaptestének oldalélei megtörnek, amelynek révén az alaptest csúcsai megnyúlnak, s azok háromszög alapú gúla alakú, kisebb ütőtüskékké válnak. Ennek köszönhetően a tizenkét tüskés csillag alakú sújtófegyverek egész felületét kisebb-nagyobb (pontosabban négy nagyobb és nyolc kisebb) tüske borítja be, amelyek megnövelték az ütés eredményességét, bármilyen irányból is történt az. Alakjuk és méreteik változatosak – az egyszerű csillag alaktól a hosszú, gyűrűkkel tagolt köpüs példányokig terjednek formái. Az altípus igazi fénykora a 12–13. század, kifejesztői pedig a legnagyobb valószínűséggel a kelet-európai steppét ekkor birtokló kunok voltak. Olykor vasból is előkerülnek példányaik, de jellemzően bronzból öntötték őket – nem

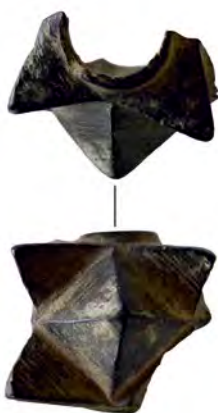
Gömb alakú buzogány, Gyomaendrőd-Kápolna-halom (Tessedik Sámuel Múzeum)

Hordó alakú buzogány, Szarvas-Ponyiczky-tanya
(Tessedik Sámuel Múzeum)

véletlenül. A harcosok tömegeit csak így lehetett gyorsan és kellő mennyiségben felszerelni ezzel az igen hatékony közelharc fegyverrel. Így bár anyagában gyengébb, mégis gyorsan előállítható és pótolható hadfelszereléshez jutottak. Azt sem szabad elfelejteni, hogy egy nehezebb bronz példány már vas sodronyingen keresztül is képes csontot törni, súlytól függetlenül eredményesen lehet velük az

Tizenkét tuskés csillagbuzogány, Arad-Mezőhegyes térségéből
(Tarkó Gábor vétele, Mezőhegyesi Helytörténeti Gyűjtemény)

ellenfél lovát támadni, de kazak és baskír néprajzi párhuzamok alapján hajtófegyverként is megállták a helyüket. A tizenkét tuskés csillagbuzogányok hatékonyságát már csak az ütőtüskék számának szaporításával lehetett növelni – így születtek meg a „soktüskés” altípushoz sorolható példányok. Ezek alapteste már nem kocka volt, hanem öt- vagy hétoldalú hasáb, amelyek nagytüskéit alul és felül is ugyanennyi számú kisebb tüske fogta közre, s ezáltal a buzogányfejet tizenöt, illetve huszonegy tüske borította be. Ugyan valamivel „fiatalabbak” a tizenkét tuskés példányoknál, de jellemzően azok mellett párhuzamosan voltak használatban. Úgy látszik, annyival nem képviseltek nagyobb harcértéket, hogy kiszorítsák az előbbi altípus képviselőit a könnyűlovasság arsenáljából, de ebben az

Tizenkét tuskés csillagbuzogány, Békés-Díter, Csarnahelyi-domb
(Munkácsy Mihály Múzeum)

Tizenkét tüskés csillagbuzogány, Csorvás-Csorvás, Faluhely (Zsikai Rajmund Péter találata, Nagy Gyula Területi Múzeum)

Tizenkét tüskés csillagbuzogány, Mezőhegyes-17-es major II. (Kerekes György találata, Nagy Gyula Területi Múzeum)

Tizenkét tüskés csillagbuzogány, Csárdaszállás-Ludvig-tanya (Dombi Zoltán találata, Munkácsy Mihály Múzeum)

is szerepet játszhatott, hogy az egyszerű, kocka alaptestű példányok öntőformáit – minden bizonnyal – könnyebb volt előállítani.

A csillagbuzogányok nyelei általában fából készülhettek, amelyek teherbírását és rugalmasságát – a szilaj pásztorok botjaihoz hasonlóan – különböző eljárásokkal tovább fokozhatták. Erre utal az, hogy a buzogányfejek nyéllukátmérője átlagosan 2–3 cm volt – még a nagyobb és súlyosabb példányok esetében is. Sőt! Egyes, a Maros-Körös közén napvilágot látott, robusztus példányoknál ez az érték mindössze másfél cm, ami arra utal, hogy egyes darabokat vasból készült nyéllal szerelhettek fel. A csillag alakú fejek ritkábban tömören, gyakrabban üregesen öntöttek. Ez utóbbiakat sok esetben ólommal tovább neheztették, hogy azok zúzódását fokozzák. Kétségtelenül igazolják ezt a példányok belső falán talált ólombetétek maradványai is.

A Kárpát-medencében talált csillagbuzogányok elsősoró többsége szórványlelet, s igen gyakran töredék. Sírbel egyetlen alkalommal sem került elő – ez alapvetően igaz a kelet-európai példányokra is. Telepobjektumok feltárásánál olykor találkozunk (jellemzően már sérült, hiányos) képviselőivel, de nagy tömegeit az utóbbi évek fémke-

Tizenkét tuskés csillagbuzogány, Mezőhegyes-23-as major
(Kerekes György találata, Nagy Gyula Területi Múzeum)

Tizenkét tuskés csillagbuzogány, Mezőkovácsháza-Új Alkotmány
Tsz, Henrik major II.
(Kvak Róbert találata, Nagy Gyula Területi Múzeum)

resős kutatásai hozták felszínre. E fegyvertípus magyar földön a kunok beköltözése után terjedt el tömegesen, amire nemcsak a régészeti összefüggéseiben tanulmányozható példányok időrendi helyzete, hanem a tárgy neve és a korabeli ábrázolások is világosan utalnak. A magyar buzogány szó kipcsak-török eredetű jövevény a magyar szókészletben, s annak török elemeinek középső rétegéhez, az ún. kun-besenyő (avagy kipcsak) csoporthoz tartoznak. *Buzgan* ~ *Buzkan* alakban kun személynévként (1333: *Buzkan filius Arbuz*), illetve személynévből lett helynévként (1423: *Buzganzallas*) is ismert a Kiskunságban. 13–14. századi miniatúrákon és templomi falfreskókon mint tipikusan kunok által használt fegyvert mutatják be a korabeli művészek. Jó példa erre Szent László és a leányrabló, pogány kun (valójában a legnagyobb valószínűséggel oguz) harcos küzdelmének megjelenítése a *Magyar Anjou-legendáriumban*, ahol a nomád vitéz csillagbuzogánnyal küzd a lovagkirály ellenében.

Tizenkét tuskés csillagbuzogány, Nagyszénás-Cifra-dűlő, Faluhely
(Zsikai Rajmund Péter találata, Nagy Gyula Területi Múzeum)

Tizenkét tuskés csillagbuzogány, Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla
(Bene András találata, Nagy Gyula Területi Múzeum)

A csillagbuzogányok harcászati értéke – ahogyan a kun könnyűlovasságé is – az átalakuló fegyverzet és harcmodor miatt jelentősen csökkent a 14. század második felére. Az új típusú, elnehezülő páncélok, a lemezevérték ellen új ütőfegyvert kellett kifejleszteni. Ezek lettek a vasból kovácsolt gerezdes buzogányok, amelyek felváltották a bronz csillagbuzogányokat. A fegyverváltást jól szemlélteti az 1358-ban készült *Képes Krónika* címlapján ábrázolt kun előkelő, akinek kezébe már ugyancsak új típusú sújtófegyvert festett a miniatúra alkotója. Ettől függetlenül a csillagbuzogány a könnyűfegyverzetű hadinépek kezén még egy ideig használatban maradhatott. Erre mutat, hogy a tárgy típus nem tűnt el véglegesen: ismeretesek néprajzi korú (18–19. századi) csillag alakú buzogányfejek rideg pásztorok botjainak végéről is, amelyekkel a jószágra támadó farkasok – és sokszor egymás – ellen vették fel a harcot a folyószabályozások előtti régi rétségekben. A rideg nagyállattartás visszaszorulásával a „buzogányos botok” immár mint a viselethez tartozó hivalkodó legényjelkép éltek tovább a Nagykunságban, jól jelezve a csillag alakú fej eredetét: ezek voltak a kun legénybotok, amelyek főleg 1880–1920 között divatoztak a nagykun településeken, míg használatukat ki nem szorította a sétapálca.

Huszonegy tuskés csillagbuzogány, Sarkad
(Munkácsy Mihály Múzeum)

M. Lezsák Gabriella

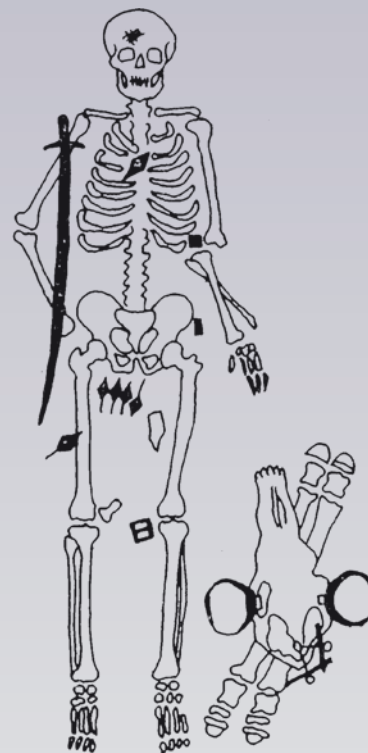
Részleges lovastemetkezések a kelet-európai steppén

A részleges lovastemetkezés a honfoglaló magyar elit egyik markáns temetkezési formája. A rítus jellemzője, hogy a sírokban csak az állat koponya- és végtagcsontjai találhatók meg, és gyakran a ló bőrének nyomai is felfedezhetők. A honfoglalás kori Kárpát-medence részleges lovastemetkezéseit 1943-ban részletesebben László Gyula rendszerezte elsőként.

Az orosz történész, Rosztovcev adatait felhasználva rámutatott, hogy ez a temetkezési forma már a szkíta kori sírokban a Fekete-tenger északi részén, a Pontusz–Meótisz (a mai Azo-vi-tenger) mellékén is megtalálható. László Gyula arra is felfigyelt, hogy az ezen a területen élt ún. királyi szkíták-

nál megismert temetkezési módok hasonló összetételben található meg a hunoknál, majd később a honfoglaló magyaroknál. A hun korszak és a honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezései közötti összekötő kapcsot pedig az avar kori Kárpát-medence egyik kisebb csoportjában látta.

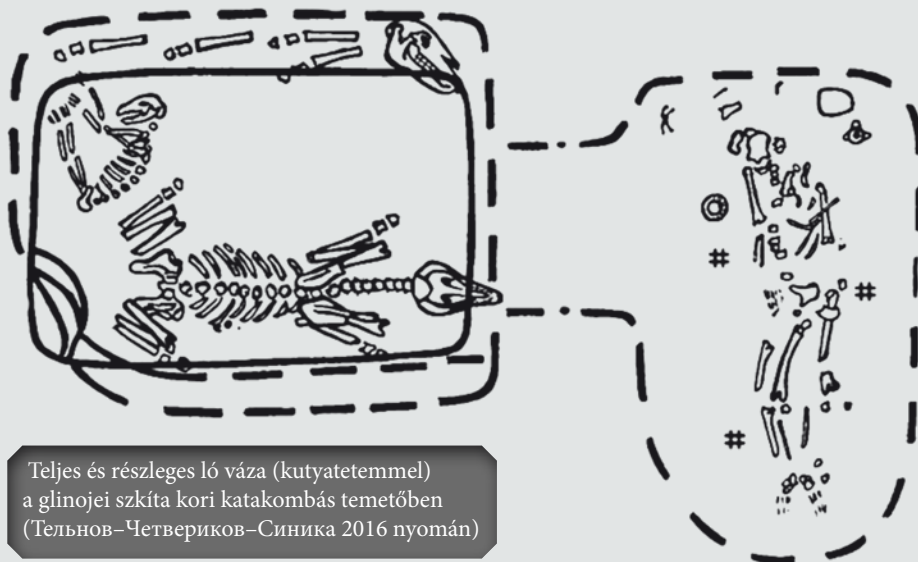
A honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezéseit László Gyula nyomán később Bálint Csanád rendszerezte részletesen, és megállapította, hogy legjellemzőbb az elhunyt bal oldalára, a lábhoz tett lóőrös temetkezés a benne hagyott fejjel és a négy végtaggal együtt. Ezen kívül jellemző még a kitömött lóőrös, a hajtogatott lóőrös, a kiterített lóőrös és a jelképes (lószerszámos) változat is. Bálint Csanád kutatásai szerint a korai időszakra a kitömött lóőrös temetkezés volt a legjellemzőbb.

Lábhoz tett lóőrös temetkezés a honfoglalás kori Kárpát-medencében (Bálint 1969 nyomán)

Kitömött lóőrös temetkezés a honfoglalás kori Kárpát-medencében (Bálint 1969 nyomán)

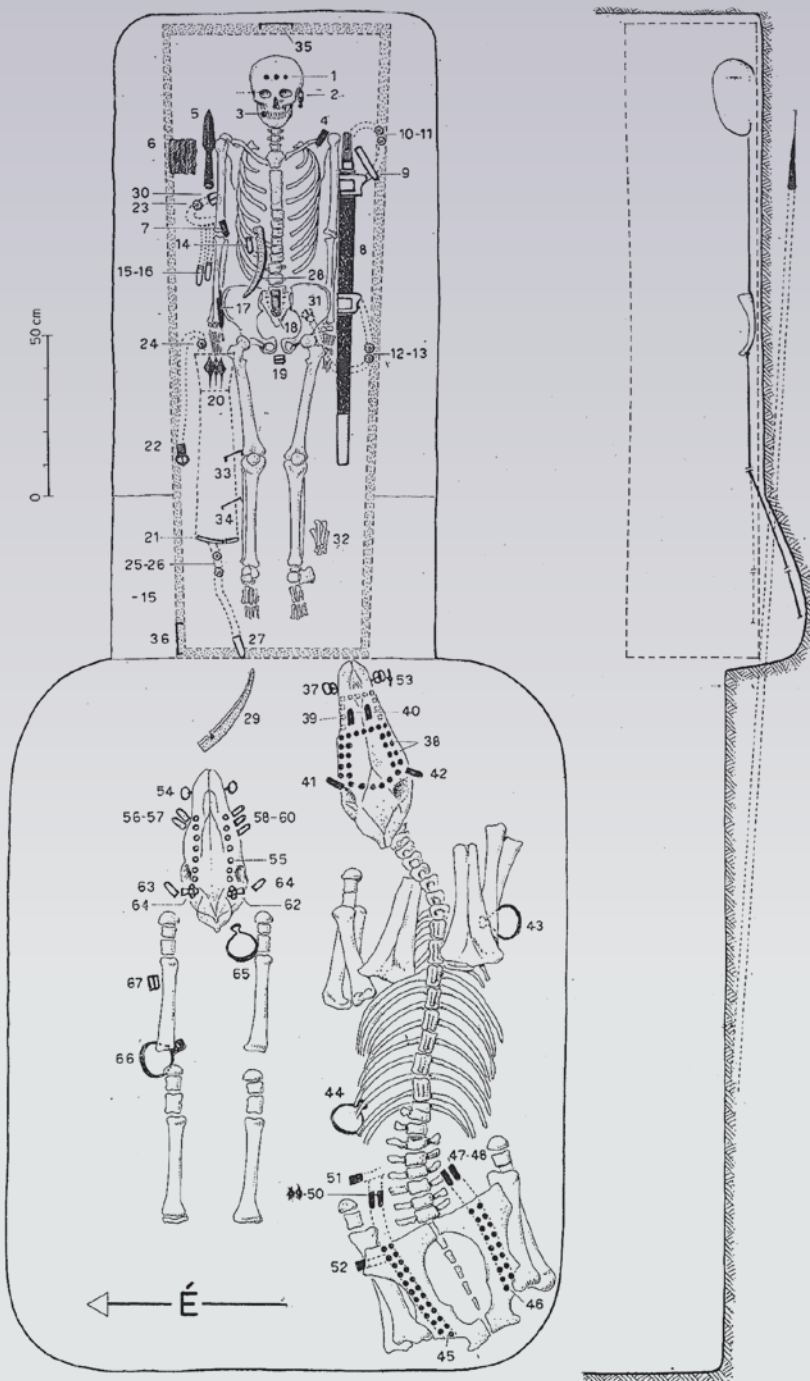

Teljes és részleges ló váza (kutyatetemmel) a glinojei szkíta kori katakombás temetőben (Тельнов–Четвериков–Синика 2016 nyomán)

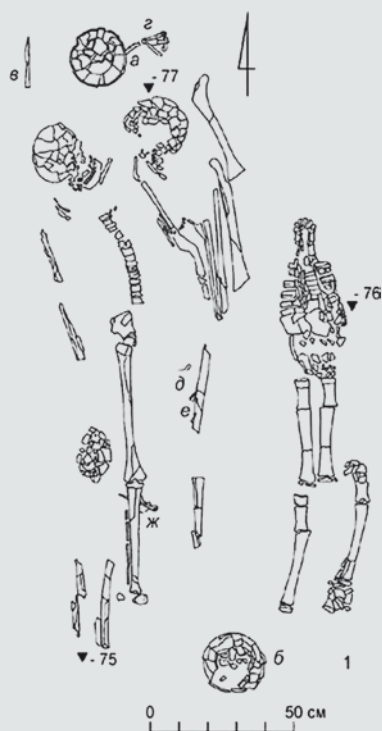
A honfoglaló elit részleges lovas-temetkezéseinek szkítákhoz köthető eredeztetése a hazai szakirodalomban visszhangtalan maradt, és a kelet-európai királyi szkíta leletanyagot ebből a szempontból azóta sem vizsgálták.

Az elmúlt évtizedekben azonban az orosz, a moldáv és az ukrán régészeti feltárások további adatokkal bizonyították, hogy a hun expanzió előtt több mint egy évezreddel, a preszkíta, illetve a korai szkíta időszakban, az ún. meót kultúra aknasírjaiban már megtalálható ez a temetkezési forma, és a Kr. e. 1. évezred második felében az ún. királyi szkítáknál általános jelenség volt a Fekete-tenger és a Nyugat-Kaukázus északi térségében.

A Kr. e. 5. században a királyi szkíták temetkezési szokásaival kapcsolatban Hérodotosz örökített meg értékes adatokat. A görög történetíró szerint a szkíta hitélet fontos része volt a napisten tiszteletére bemutatott lóáldozat: „*az istenek leggyorsabbjának az állatok leggyorsabbját szentelik*” (Hérodotosz I. 216). A gazdagabb elhunyttal

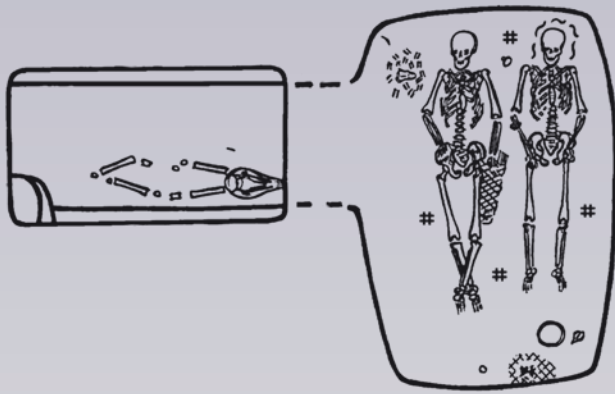

A szegvár-sápadali avar kori lovassír (Bóna 1979 nyomán)

Sírgödörben eltemetett részleges ló a zseléznodorozsniji protomeót temetőben (Лимберис – Марченко 2014 nyomán)

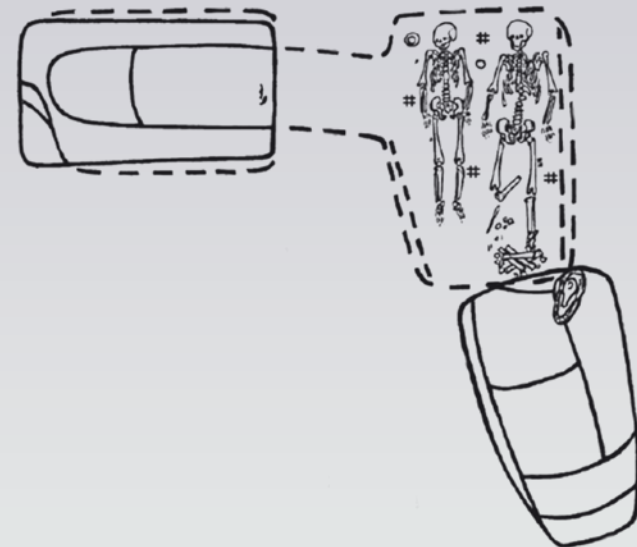
Kitömött lóborús temetkezés a zseléznodorozsniji protomeót temetőben a Kubán-vidéken (Лимберис – Марченко 2014 nyomán)

Részleges ló a glinojei szkíta kori katakombás temetőben, a sírkamra bejáratánál (Тельнов–Четверигов–Синика 2016 nyomán)

rendszerint lovakat is eltemettek, esetenként pedig a leölt lovak hasát kitisztították, fűvel megtöltötték és összevarrták, majd az elhunyt mellé tették (Héródotosz IV. 72).

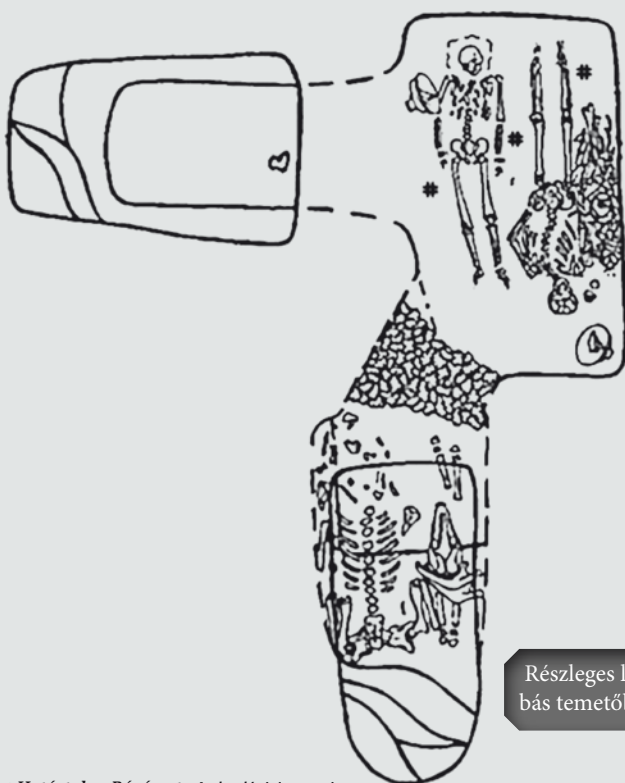
E mozzanat szellemi tartalmát a kutatások szerint a szkíta hagyományokat őrző észak-kaukázusi népek, főként az oszétok Nárt-eposzának vonatkozó ciklusa világítja meg. A Georges Dumézil által lejegyzett egyik változatban Szoszlán, a nárt hős lóháton jutott el a Holtak Országába. Az alvilági tartózkodása alatt Szoszlán lova a ravasz Szürdon intrikái miatt elpusztult, és Szoszlánnak csak úgy sikerült visszajutnia az élők világába, hogy lovát szalmával kitömött szellemlóvá változtatta. A moldáv régész, Vitalij Szinyika szerint ezt az eposzi adatot jól illusztrálja a Kr. e. 3–2. századra datálható glinojei szkíta kori temető 51/1. számú sírja, ahol a katakomba bejáratánál egy teljes lócsontváz és egy részlegesen eltemetett ló is feküdt. Az anatómiai rendben talált ló a Nárt-eposz adataival összefüggésben a Holtak Országába való eljutásra szánt lónak tekinthető, míg az egykor valószínűleg szalmával kitömött részleges ló a visszatérés lehetőségét jelentette.

Lábhoz tett részleges lovastemetkezés a glinojei szkíta kori katakombás temetőben (Тельнов–Четверигов–Синика 2016 nyomán)

Erre a temetkezési formára az avar kori Kárpát-medencében is található példák, pl. Szegvár-Sárpoldalon az előkelő férfit egy teljes és egy részlegesen eltemetett lóval hantolták el. A honfoglalás korában szintén előfordult, hogy egyszerre két lovat is sírba tettek az elhunyttal, itt azonban kizárólag részlegesen eltemetett lovakról van szó. A Nárt-eposz adatai szerint tehát a lovaknak közvetítő szerepük volt, segítségükkel jutott el az elhunyt a túlvilágra.

Közismert, hogy a temetkezések során alkalmazott rítusokban a korabeli hitélet, a túlvilágról alkotott képzetek tükröződnek. Az orosz és az ukrán régészeti kutatások szerint a Meótság keleti mellékén és a Nyugat-Kaukázusban az egész lóval történő temetkezések mellett már a preszkíta és a korai szkíta időszakban megtalálhatók a részleges lovastemetkezések. A Meótság keleti mellékére, a Kubán-vidékre

Részleges ló kutyacsontvázal a glinojei szkíta kori katakombás temetőben (Тельнов–Четверигов–Синика 2016 nyomán)

Szkíta kori kitömött lóbőrös temetkezés a Fekete-tenger keleti partvidékén, az Északnyugat-Kaukázusban (Новичихин 2006 nyomán)

lokalizált meót kultúra korai csoportjához tartozó bronzkori kurgánokba beásott aknasírokban, a Kr. e. 8–7. században többnyire szintén részleges lótemetkezések fordulnak elő. Általában az elhunyt bal oldalára tették a kitömött, vagy az összehajtogatott lóbőrt, a benne hagyott koponyával és a végtagokkal együtt. A kubánszki aknasírokban az elhunytak mellé a részlegesen eltemetett felszerszámozott lovakon kívül a fej magasságába rendszerint cserépedényt helyeztek, és velük temették fegyvereiket (pl. a kopjákat), valamint fenőköveiket is. Részlegesen eltemetett felszerszámozott lovak előfordulnak a Meótisz keleti mellékén az elhunyt temetkezése melletti külön sírgödörben is az ún. protomeót kultúrához tartozó temetőkben.

A honfoglalás kori Kárpát-medencéből szintén ismerünk önálló gödrökben eltemetett lócsontokat, amelyek a temetők szélein és a sírsorok között egyaránt előfordultak (pl. Orosháza-Dózsa Tsz.).

Általánosságban elmondható, hogy a Fekete-tenger északi előtere, a Meótisz keleti melléke és az Északnyugat-Kaukázus klasszikus szkíta kori sírjaiban a Kr. e. 1. évezred második felében az egész lovak alacsony számához képest viszonylag nagy számban szintén megtalálhatók a részleges lovastemetkezések.

A szkíta kori kurgános fejedelmi temetkezésekben is előfordul ez a rítus, amit pl. a Krím-félsziget keleti részén, Kercs mellett feltárt, a Kr. e. 4. századra datált Kul-obai temetkezés bizonyít, ahol az elhunyt fejedelemmel egy részlegesen eltemetett ló is előkerült.

A szkíta kori temetőkben a sírkamrás (katakombás) temetkezési forma, a régebbi kurgánokba beásott aknasír és az aknasíros temető egyaránt előfordul, részlegesen

eltemetett lovak mindhárom temetkezési formában megtalálhatók. A katakombás temetkezéseknél a részlegesen eltemetett lovat a sírkamra bejáratában (az ún. *dromoszban*), a sírkamrában, a holttest mellett vagy a holttestet tartalmazó sírkamra melletti külön aknasírban helyezték el. A Fekete-tenger északkeleti partvidékén feltárt aknasíros temetőkben rendszerint a halott lábához vagy a bal oldalára tették a részlegesen eltemetett lovat, de a régebbi (rendszerint bronzkori) kurgánokba utólag beásott aknasírokban is előfordulnak. A részlegesen eltemetett lovakat általában felszerszámozva, zablával és több esetben felmerült, hogy talán nyereggel együtt helyezték a sírokba, hasonlóan a honfoglaló magyarok elit rétegéhez. Többségében férfitemetkezésekben fordulnak elő, de a női sírokban is megtalálhatók. A részleges lovastemetkezéseknek az a típusa, ami a Kárpát-medencei honfoglalás kori temetkezésekben a leggyakoribb, vagyis, amikor a halott bal oldalára, a láb mellé tették a lóbőrt a benne hagyott fejjel és végtagokkal együtt, az ún. protomeót kortól mutatható ki bronzkori kurgánokba utólag beásott aknasírokban a Meótisz keleti mellékén. A bal oldalra helyezett kitömött lóbőrös temetkezés a Fekete-tenger keleti partvidékén, az Északnyugat-Kaukázusban is megtalálható ugyancsak aknasíros temetőkben. A Fekete-tenger északnyugati partvidékén feltárt glinojei katakombás temetőben is előfordul a bal oldalon, az elhunyt lábához helyezve. A gót hódításig mindenképpen élhetett ez a temetkezési szokás, ezt pl. a Kr. u. 1–2. századra datált Fanagoria C temető 63. sírja bizonyítja.

A szkíta kori Kárpát-medencében a részleges lóval történő temetkezési formának a kutatás mai állása szerint nincs nyoma, és bár lókoponyák előfordulnak (pl. Tápiószele), kizárólag egész lovakat tettek a sírokba. A Kárpát-medencében valóban csak a Kr. u. 4. század végén, a hun expanzióval jelenhetett meg ez a temetkezési forma, majd az avar korszakban is feltűnik egy szűkebb csoportnál, később pedig a honfoglalás korában vált gyakoribbá, zömmel a gazdagabb temetkezésekben.

A kutatások szerint a mai Mongólia területén a Kr. e. 8. – Kr. u. 2. század között, vagyis a királyi szkítákkal szinte egy időben, az ázsiai hunok is alkalmazták ezt a rítust. Az azonos kultúrkörhöz tartozó steppei, lótartó népek körében a 14. század végéig mutatható ki a jelenléte a Pontusz–Meótisz vidékén és a korabeli vallási élet egyik fontos szegmensét tükrözi.

M. Lezsák Gabriella

ATTILA HUN NAGYKIRÁLY TEMETÉSE

A folyómeder és a hármaskoporsó

55

„Tetemet tettük hármaskoporsóba.

Így vittük föld alá, föld alá, víz alá.

Íjak húrja pendül; nyílresszők suhognak;

hű szolgálid ottan körüléd borulnak;”

Gárdonyi Géza: *A láthatatlan ember*

Ahogy életéhez is számos legendás történet fűződik, úgy Attila halála (453) is rejtélyekkel teli. Kortárs feljegyzések szerint új házasságának nászéjszakáján orrvérzés, míg a szintén kortárs Gall Krónika (*Chronica Gallica*) úgy tudta, hogy merénylet okozta a hun nagykirály vesztét. Temetését számos mondaváltozatban őrzi a magyar színhagyomány, de megtalálható a leírása a gótok történetírója, Jordanes (6. század) *Getica* című munkájában és 13–14. századi nyugat-európai krónikákban is.

Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című regényében (1902) állított emléket Attilának és korszakának. A hun nagykirály temetését Gárdonyi az írott forrásokon kívül a magyar színhagyomány alapján írta le, amelynek két legfontosabb mozzanata a sírkamra folyómederben való kialakítása és a holttest arany-, ezüst-, valamint vaskoporsóba helyezése. A kutatók körében közel másfél évszázada élénk vita tárgyát képezi, hogy ezek az európai temetkezési szokásoktól gyökeresen eltérő elemek vajon mennyiben felelhetnek meg a korabeli valóságnak. A legutóbbi kutatások, többek között Horváth Izabella és Hoppál Mihály meggyőzően bizonyították, hogy Attila temetése, köztük a folyómederbe és a többes koporsóba temetés, szerves része volt egy több ezer éven át használt ázsiai temetési rítusnak. Az alábbiakban az ezekre vonatkozó filológiai és régészeti adatokból tallózunk.

Hármaskoporsó

A 13–14. századi német krónikák, a *Szász Világkrónika* és Heinrich von München rimes világkrónikája szerint Attilát a Tisza folyó medrében arany- és ezüstkoporsóban helyezték végső nyugalomra. A magyar színhagyományban fennmaradt mondaváltozatban a hun nagykirályt „*napsugárba, holdsugárba, fekete éjszakába*” temették, amellyel a három fémkoporsót, az aranyat, az ezüstöt és a vasat szimbolizálták. A kínai és a lovasnomád kultúrkörben a vas a hatalmat, míg az arany a nap szimbólumaként, az ezüst pedig a hold jelképeként az égi származást je-

Attila ábrázolása a *Képes Krónikában*

lenti. A legendás három fém arra utalhat, hogy Attila az ókori kínai császárokhoz, vagy a belső-ázsiai hun (hsziungnu) sanjükhöz hasonlóan hatalmas uralkodó volt, ezért az ősi világnézet szerint rangjához méltó temetés illette meg.

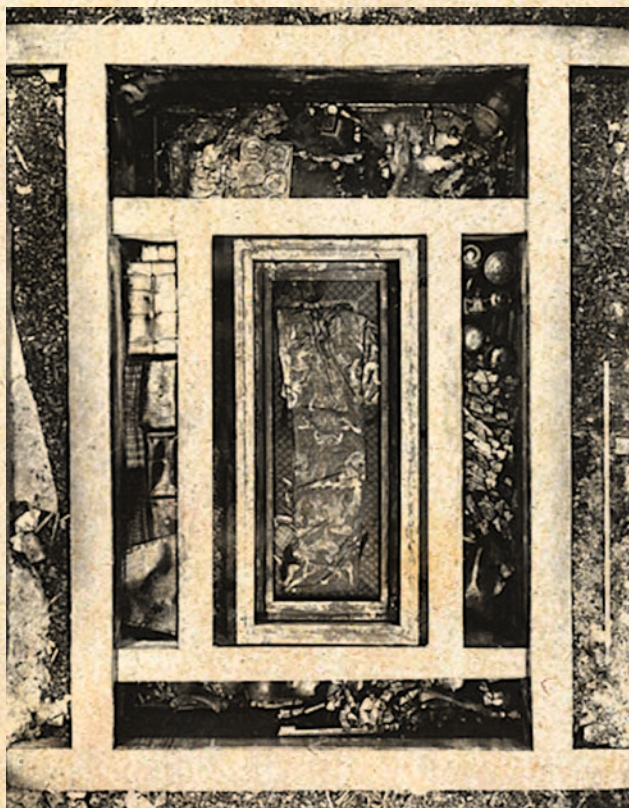
A többes koporsó meglétét az ősi ázsiai kultúrák temetkezési szokásaiban a régészeti kutatások is bizonyítják. Az első többes koporsós sírok Kínából, a Kr. e. 5–3. évezredből származnak. A kínai elit temetkezéseiben évezredek keresztül használták a többes koporsót, amelyek száma az írott feljegyzések szerint az elhunyt társadalmi rangjától, gazdagságától függött. A kínai Hunan tartományban, Mavangtujban az 1970-es években a Kr.e. 2. századból egy olyan sírt tártak fel a régészek, ahol vörös, sárga és fekete lakkos koporsók voltak egymásba téve, a holttest a legbelső, vörös színű koporsóban nyugodott.

Az ázsiai hunok, a hszüingnuk elit rétegénél is megfigyelhető hasonló jelenség. A mai Észak-Mongólia területén található 212 síros noin-ulai temetőben a holttesteket gerendákból ácsolt fakamrában – az újabb párhuzamok alapján ma már egyértelmű –, hogy egy belső (ún. guan) és egy külső (ún. guo) koporsóban helyezték örök nyugalomra. Többek kö-

Gárdonyi Géza

Gárdonyi Géza, *A láthatatlan ember* című regény szerzője, 1900

Dai úrnő sírkamrája. Kína, Mavangtuj, Hunan tartomány
(<https://smarthistory.org/tomb-of-lady-dai/>.)

zött az orosz régész, Davidova is dokumentált hasonló sírokat a Cisz-Bajkál területéről, az itt feltárt hszüingnu temetőben két esetben dupla koporsóba temetkeztek. A kínai Ordosz területén és Belső-Mongóliában napjainkig szintén számos hasonlóan eltemetett magas rangú hszüingnu sírt azonosítottak a keleti Han-dinasztia kezdete körüli időszakból, a Kr. u. 1. századból, utalva a korabeli *Rítusok könyvére*, amely három koporsót ír elő a királyok számára. Az elit réteg többes koporsós temetkezését a mongol népmesék napjainkig megőrizték. Bese Lajos gyűjtése szerint a mesehőst, aki királyi sarj volt, halála után arany-, ezüst- és vaskoporsóba helyezték. Hoppál Mihály szerint ez a mese azért bír különös jelentőséggel, mert igen nehéz lenne elhinni, hogy a feltehetően írástudatlan mongol mesemondó ismerte volna a középkori latin kútfőket, sokkal valószínűbb, hogy a helyi folklórból, az élő szájhagyományból vette a hármaskoporsó motívumát.

Ennek a különleges temetési rítusnak Horváth Izabella szerint a Kárpát-medencei avar korszakban (6–8. század) is van halvány nyoma. Az elit réteg koporsós temetkezéseiből ugyanis gyakran kerülnek elő vékony aranylemezek,

amelyek rendszerint az elhunyt fölötti rétegben feküdtek, és a feltételezések szerint vagy a halotti leplet, vagy pedig a fakoporsót díszítették. Előfordul az is, hogy a fakoporsót a földbe létesített cölöpös sírépítmény védi.

A mai Ukrajna területén található Perescsepinóban – amit a kutatás a bolgár Kuvrat fejedelem sírjának tart és a 7. század közepe tájára datál – feltehetően szintén aranylemezekkel díszíthették a koporsót. Ezek az adatok azért is érdekesek, mert az Árpádokhoz hasonlóan a bolgár uralkodó dinasztia is Attilától származtatta magát.

A folyómederbe temetés

Jordanes, a gótok történetírója azt írta, hogy amikor Alarik, a nyugati gótok királya az 5. század elején Dél-Itáliában elhunyt, kincseivel a Busento folyó medrében temették el, a sírt ásó szolgákat pedig megölték. Mivel Alarik ariánus keresztény volt, és halálakor nem egy hatalmas birodalom élén állt, hanem egy fosztogató, letelepedésre alkalmas helyet kereső csapatot vezetett, több kutató, köztük Andreas Schwarcz osztrák történész úgy vélte, hogy a szintén gót származású történetíró pusztán azért, hogy Alarik nagyságát hangsúlyozza, egyszerűen áttemelte Attila temetési hagyományából a folyómedret. Akárhogyan is történt, az tény, hogy a folyómederbe temetéssel kapcsolatos európai hagyomány kizárólag Attilával függ össze, és Nyugat-Európában ez a temetési mód ismeretlen.

A folyómederbe temetésnél mindenekelőtt az a kérdés vetődik fel, hogy birtokában voltak-e az ókorban annak a technikai tudásnak, amellyel a folyót egy bizonyos időre elterelhetnék a medréből. Hogy ezt a korszakban sikeresen véghez tudták vinni, azt Ammianus Marcellinus (4. század), a késő római kor egyik jeles történetírója bizonyítja. Feljegyzése szerint Valentinianus nyugatrómai császár egy germán erőd bevétele során szakértőkkel és

nagyszámú katonai osztaggal tölgyzsaluk felhasználásával sikeresen terelte el a Rajna egyik mellékfolyóját, a Neckart. Ez az adat azért is érdekes számunkra, mert a Neckar folyó nagysága a Tisza folyóval megegyező.

„Arra gondolt tehát (ti. Valentinianus), hogy másfelé vezeti a folyó medrét. Vízi építkezésben jártas szakértőket toborzott és nagy létszámú katonai osztag közreműködésével hozzáfogott a nehéz munkához. Napokon át tölgyzsalukat ácsoltak és bocsátottak a folyó medrébe, de noha hatalmas cölöpökkel többszörösen megtámasztották, a magas hullámok mégis kimozdították azokat a helyükből, majd az erős áramlattól sodortatva elvesztek szem elől. Mégis győzött a császár vasakarata és a munka közben néha állig vízben álló katonák kitartása.” (Jordanes: *Getica*, Kiss Magdolna fordítása, 2004).

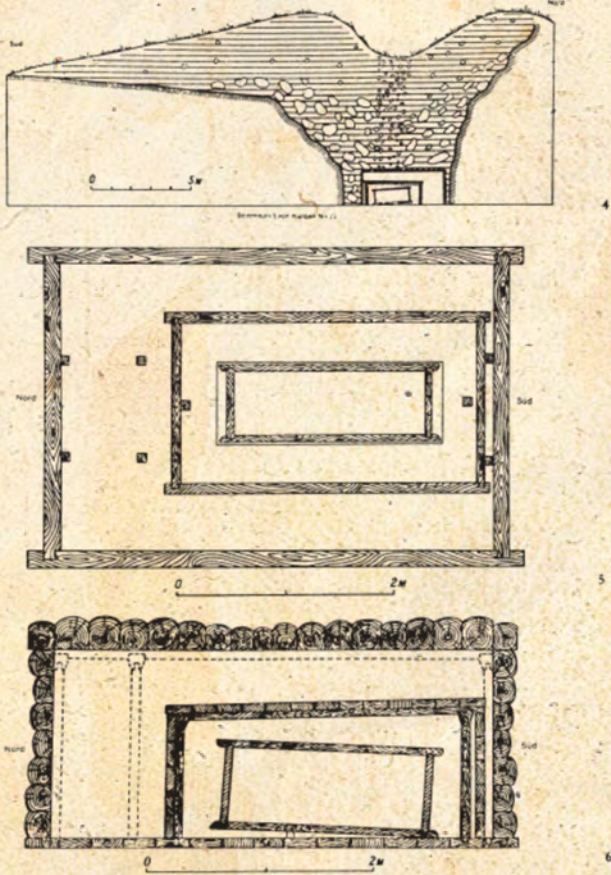
A folyómederbe temetés motívuma elsőként a mezopotámiai sumer kultúrában tűnt fel, amikor Gilgames király (Kr. e. 2100 körül) saját temetéséről az alábbiak szerint rendelkezett:

„halált érezvén, munkásoknak megparancsolta, hogy az Eufrátesz folyót térítsék el, és annak medrében kőből építsenek egy sírkamrát, arany oszlopokkal és diorit ajtókkal, hogy aki keresi, meg ne találja a sírt... feleségei, szolgálói és javai legyenek mellé fektetve... ezután az Eufrátesz folyó vizét újra a mederbe eresztették, és a víz ellepte a sírt. Az emberek a fogukat csikorgatták, megszagatták ruháikat, hajukat tépték, és sárral kenték be orcájukat.” (George, 2000. Horváth Izabella fordítása, 2022).

A folyó és a folyómeder az ókori Kína temetési rítusában is fontos szerepet játszott. A kínai történetíró, Szema C sien *Történeti feljegyzések (Shi Ji)* című munkája szerint az első kínai császár, Csin Si Huang-ti (Kr. e. 3. század) temetésénél a császár testét őrző többes koporsót egy föld alatti forrásban helyezték el, majd higanyfolyókat készítettek, amelyekkel a Sárga és a Jangce folyókat jelképezték:

Dai úrnő többes koporsója (<https://smarthistory.org/tomb-of-lady-dai/>)

A noin ulai (Mongólia) elittemető sírkamrás, többes koporsós temetkezése (Rugyenkó nyomán, 1969)

„A földalatti források harmadik rétegéig ástak és bronzot öntöttek a külső koporsó elkészítéséhez... aztán higannyal töltötték meg csatornákat, utánozva a Sárga és a Yangze folyókat” (Shi Ji, Watson, 1993. Horváth Izabella fordítása, 2022).

Csin Si Huangti temetkezési helye máig feltáratlan, de a komplexumban végzett előzetes szondavizsgálatok magas higanykoncentrációt mutattak ki.

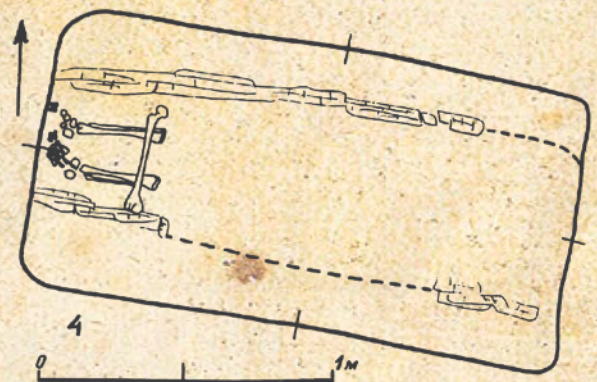
A steppei civilizáció elit temetkezéseinél szintén megtalálható a folyómederbe temetés. Ibn Fadlan arab földrajztudós és utazó (Kr. u. 10. század) a nyugati türk eredetű kazár uralkodók, a kagánok temetési szertartásának ismertetésekor említi ezt a rítust a Volga–Kaszpi-deltánál:

„Amikor a kagán meghalt, építenek neki egy nagy sírépítményt, húsz helyiséggel, és azok mindegyikébe sírt ásnak. A sírépítmény melletti nagy és sebes folyónak a vizét rávezetik a sírépítményre, hitük szerint azért, hogy sem a sátán, sem az ember, sem férgek, sem hullók ne férhessenek hozzá. Miután eltemették a kagánt, a temetést végzőket megölik, hogy ne tudja meg senki, hogy a sok kamra közül melyikben fekszik az eltemetett kagán.” (Simon Róbert fordítása, 2007)

A folyómederbe temetésnek az európai hunok régészeti anyagában is van nyoma. Bóna István Attiláról és a hunokról készült 1993-as munkájában említi, hogy a mai Románia területén, az észak-moldvai Concești mellett feltárt, fejedelmi leleteket tartalmazó hun kori sírkamra egykor feltehetően víz alatt lehetett. Ezt Maculevics ukrán régész is így vélte, ugyanakkor több hun kori fejedelmi sírt is felsorolt a mai Ukrajna területéről, amiket közvetlenül a folyók mellett találtak meg és tártak fel az ásatók. Közülük több sírkamráról is kimutatható volt, hogy egykor víz alatt lehettek, vagyis eredetileg feltehetően a folyómederbe létesíthették a sírkamrát.

Az Attila temetése kapcsán ismertetett különleges rítuselemek valódi létezésének két fontos tanulsága is van. Az egyik, hogy Gárdonyi Géza a hun nagykirály temetésének leírása során egyetlen kitalált elemet sem emelt be a regényébe, hanem a korabeli szájhagyomány és a fellelhető írott források alapján feltehetően az egykori valóságot írta le.

A fenti adatok azt is bizonyítják, hogy a népi emlékezetnek forrásértéket tulajdoníthatunk, hiszen képes lehet akár hosszú évezredek keresztül hiánytalanul megőrizni a számára kiemelkedően fontos történelmi eseményeket.

Két-koporsós elit xiongnu sír. Ivolga, Cis-Baikál, Mongólia, Kr. e. II–I. század (Davidova 1966 nyomán)

BÍRÓ GYÖNGYVÉR – KATONA-KISS ATTILA

ÚJ KÖNYV

A MONGOLOK EURÓPAI HADJÁRATAIRÓL

B. Szabó János – Uhrin Dorottya (szerk.): *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*. Corvina 2022, 440 oldal.

59

Tavaly jelent meg a Temüdzsin, ismertebb nevén Dzsingisz kán vezérletével létrejött Mongol Birodalom „nagy nyugati hadjáratát” tárgyaló legújabb, magyar nyelvű feldolgozás, amely a szerkesztők, B. Szabó János és Uhrin Dorottya által deklaráltan „a lehető legtágabb eurázsiai kontextusban” mutatja be az 1236 és 1242 közötti történéseket, azaz a tatár seregek invázióját Kelet- és Közép-Európa meghódításáért.

A 16 szerző által jegyzett 37 tanulmányból felépülő kötet a tájékozódást segítő mutatóval együtt 440 oldalra rúg. A tömör előszót a téma új megközelítéseket is felvillantó kutatástörténete követi. Az érdeklődők számára mindenképpen öröndetes, hogy napjainkra az Európát elérő mongol hódítások története önálló kutatási területté vált, amelynek történeti és régészeti szakirodalmi ugrásszerűen megnőtt az utóbbi években. Fontos fejlemény, hogy eddig jellemzően azoknak az országoknak a kutatói vizsgálták a mongol hadjáratok történetét, amelyek múltjának alakulását alapvetően befolyásolták a támadások, újabban viszont még szélesebb érdeklődés mutatkozik, így azok a kutatók is vizsgálják e kérdést, akik a belső-ázsiai és az európai civilizációk egymásra gyakorolt hatását, a kereszties hadjáratok és a mongol terjeszkedés viszonyát, valamint az Ázsiát érintő európai földrajzi ismeretek fejlődését tanulmányozzák.

MONGOL INVÁZIÓ EURÓPA ELLEN

(1236-1242)

Szerkesztette B. SZABÓ JÁNOS és UHRIN DOROTTYA

A jelen kötet tanulmányait négy nagy tematikai egységbe csoportosítva olvashatjuk. Az első fejezet három tanulmánya a történések belső-ázsiai hátterét világítja meg. Megismerkedhetünk a Mongóliát lakó törzsekkel és az őket egyesítő fiatal Temüdzsinnel. Képet kapunk a Dzsingisz alatt egyesült mongol nyelvű népek nomád államának felemelkedéséről, majd a birodalom világbirodalomként fejlődéséről. Remek összefoglalást olvashatunk a mongol hadsereg szervezetéről és csapatneveiről, az alkalmazott stratégiákról, a logisztikáról, végül a fegyverzetről. Külön alfejezet mutatja be Dzsingisz személyi

testőrségét. A fejezet utolsó írása a kelet-európai hadjárat előtörténetét, azaz a mongolok grúzokkal, alánokkal, kunokkal, továbbá a Russzal és a volgai bolgárokkal vívott harcait beszéli el.

A második rész a mongol terjeszkedés korának európai politikai viszonyait mutatja be, az Ibér-félszigettől egészen a mongol impériummal szomszédossá vált kunok

legelőiig, nem mellőzve a hadjárat szempontjából periférikus Balkán és Kisázsia korabeli helyzetének értékelését sem. A nyugati és északi területekkel foglalkozó tanulmányokból kiderül, hogy a környező nagyhatalmakat többnyire saját bel- és külpolitikai problémáik kötötték le. Mialatt a mongolok hadjáratot indítottak a Nyugat ellen, az Ibér-félszigeten a keresztények folytattak visszafoglaló háborút (azaz reconquistát) a muszlimokkal

Dzsingisz kán, a birodalomalapító

szemben. Anglia és Franciaország hadszervezése kapcsán a katonaaállítás nehézségeit láthatjuk. A zsoldosok finanszírozása ugyan ideig-óráig orvosolta a helyzetet, azonban az általános hadkötelezettség keretében harcba hívtak szabadok, városiak, illetve jobbágyok alkotta egységek többnyire nem képviseltek érdemi haderőt. A korszakra jellemző európai hadviselésről, a portyákról és a várostromokról is szó esik. A továbbiakban részletesen olvashatunk a Német-római Birodalom uralkodója, II. Frigyes (ur. 1212–1250) és a pápai hatalom között hosszan elnyúló, fordulatokkal teli konfliktusról, amelynek eredményeként végül nem tudott megvalósulni a mongolok elleni keresztény összefogás. Az Árpád-kori Magyar Királyság közép-európai helyzetét bemutató tanulmány jó áttekintést ad Magyarországnak a térség többi államához viszonyított erejéről, továbbá a beköltöző népelemek, a lovagrendek és egyházi intézmények, valamint a vármeigyék katonai szerepéről, az általuk képviselt haderőről és taktikáról. Ezt követően olvashatunk a királyi központokról, az ispáni várak 13. századi állapotáról és szerepéről, valamint a püspöki székhelyekhez kapcsolódó, illetve a magánjellegű erődítményekről is. Északi szomszédunkat, Lengyelországot ekkoriban a széttagoltság jellemezte, amit a szeniorátus elve mentén igyekeztek egyben tartani, azonban a 13. század folyamán tovább folytatódott a területi osztódása, mely többnyire ellehetetlenítette a komolyabb szerepvállalást a körülötte folyó harcokban. Az ekkor nagy jelentőséggel bíró Csehország a Német-római Birodalomhoz kapcsolódott, itt azonban sikerült elejét venni a széthúzásnak, így Csehország aktív és expanzív külpolitikát tudott folytatni. A fejezet második fele a keleti és déli részek, pontosabban a Kijevi Rusz, Kumánia és Alánia, a Balkán, valamint Kis-Ázsia térségének mongol invázió előtti állapotát mutatja be. Az egyes területekre összpontosító áttekintésekhez kapcsolódóan néhány olyan jelentősebb ütközet bemutatása is helyet kapott, amelyek alapvetően határozták meg az európai orszá-

Mongol lovasok ábrázolása a 14. század első negyedéből

gok politikai állapotát és katonai képességeit a mongol expanzió idejére.

A harmadik nagyobb fejezet a Dzsingisz által annak első fiára, Dzsocsira bízott nyugati hadjárat történéseit beszéli el, amelynek keretében a magyarországi tatárjárás eseményei is terítékre kerülnek. Az európai hadjárat megindítását az 1235-ben megtartott kurultáj (nagy törzsi gyűlés) döntötte el, a vállalkozásban végül tekintélyes számú dzsingiszida herceg is részt vett. A fejezet tanulmányai keletről nyugat felé haladva tárják az olvasók elé a tatár támadásnak ellenálló népek és államok hősiességét. Olvashatunk a volgai bolgárok, a kunok és a Rusz fejedelemségeinek harcairól (1237–1240), de született írás a mongolok dél-lengyelországi hadi tevékenységéről, valamint morvaországi betöréséről is. A hazai események tárgyalása során megismerkedhetünk a tatár támadás előtti védelmi intézkedésekkel, képet kapunk a magyar és tatár hadak között vívott muhi csata körülményeiről és a kapcsolódó vitás kérdésekről, végül a „mellékhadszínterek” eseményeiről. Ez utóbbi kapcsán egy alfejezet az Alföld közelmúltban feltárt, nagy átmérőjű, esetenként többszörös árokrendszerrel körülvett erődített helyeit és azok védelmét mutatja be. Az ország nyugati felén jelentősebb számú kővár állott, amelyeknek köszönhetően a

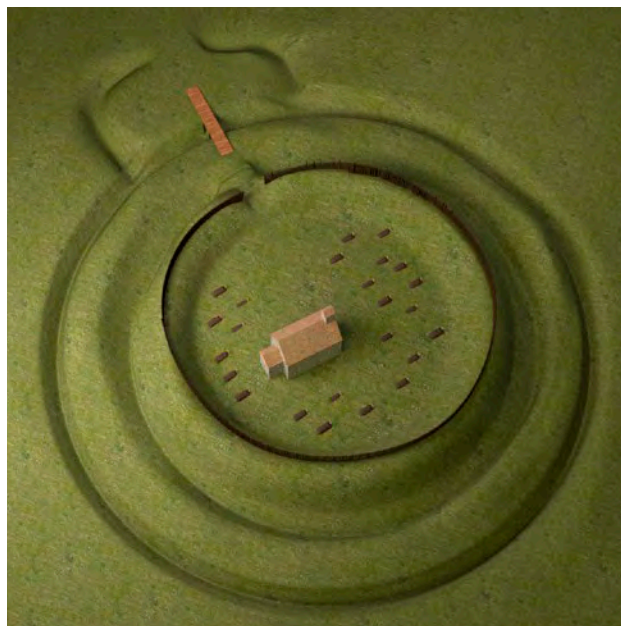

Mongolok ostromolnak egy közel-keleti várost (Ajn Dzsálút) a 13. században

mongol előrenyomulás itt jóval lassabban haladt, mint az Alföldön. Ezek megvívása kapcsán kapunk képet a mongol ostromtechnikáról is. A hódítók végül is 1242-ben váratlanul kivonultak a feldúlt Magyarországról, melynek okairól ugyancsak olvashatunk – ahogy a pápaság és a Német-római Birodalom reakciójáról is a magyarországi eseményekkel összefüggésben.

Az utolsó nagy fejezet az Európában berendezkedő mongol hatalmat mutatja be. Mire Dzsingisz birodalma elérte legnagyobb kiterjedését, a Nagy Mongol Birodalom egysége megszűnt, s a központi, belső-ázsiai területek mellett további három részbirodalomra (*uluszra*) tagolódott. A meghódított Kelet-Európa – további ázsiai területekkel együtt – Dzsingisz legidősebb fia, Dzsocsi jussaként annak fiai, Batu és Berke irányítása alá került. Ezt a mongol államot, a Dzsocsi Uluszt ismerjük Arany Horda néven is. A kötetből megismerkedhetünk ennek területi kiterjedésével, etnikai és nyelvi összetevőivel, a Volga alsó folyásvidékén lévő központi területének jelentőségével az európai mongol állam nomád gazdálkodásában és a távolsági kereskedelemben. Részletesen tájékozódhatunk

Szank tatárjárás kori védművének rekonstrukciója (Rosta Sz.; Pányi I. (2018): „A szanki ellenálló” In: *Határtalan Régészet*, 2018/1, 50. o)

Batu utódja, Berke uralkodása időszakának történéseiről, és külön alfejezet foglalkozik a mongolok balkáni jelenlétével is. Két írás is taglalja a mongol invázió utáni várak és erődített helyek építésének történetét – az egyik a magyarországi, a másik a halics-volhíniai és a lengyelországi erősségekről tudósít. A kötet utolsó tanulmánya a mongolok kivonulása utáni fél évszázad tatár–magyar hadi érintkezéseit teszi vizsgálat tárgyává, s ágyazza azt a kései Árpád-kor történetébe.

A dolgozatok után kapott helyet a szerzők felsorolása, valamint a könnyebb tájékozódást és keresést segítő névmutató. Az első és a hátsó borítók belső lapjain a Nagy Mongol Birodalom, valamint Közép- és Kelet-Európa 1235-ben ismert helyzetét rögzítő térképek, továbbá némelyik

téma kapcsán informatív szövegközi képek teszik teljessé az 1236-ban megindult nagy nyugati hadjárat kulisszáját.

A bemutatott tanulmánykötet minden érdeklődő haszonnal forgathatja: a neves szerzők által közérthetően megfogalmazott mondanivaló olvasmányossá teszi a művet, a szerteágazó tematikához kapcsolódó szakirodalmi utalások pedig jól szolgálgják a témában való további elmélyülést.

A Mongol Birodalom növekedése

„LELHELYE NEM TUDATIK...”

ELTŰNTNEK VÉLT LELETEK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI TÁRÁBAN

SZABADVÁRY TAMÁS

A régészet művelői közül sokan tapasztalják kutatásaik során, hogy múzeumi látogatásaik alkalmával számos, évtizedekkel, sőt évszázadokkal ezelőtt közintézménybe került leletanyag gyakorta már nem lelhető fel, ezek pontos sorsa ismeretlen. E státust gyakorta a 'lappang' kifejezéssel jellemzik. De vajon mi van akkor, ha a korábban eltűntnek hitt ('lappangó') tárgyak mégis megvannak, csupán rossz helyen vagy épp rossz módszerrel keressük őket? Az alábbiakban ilyenekre keresünk kézzelfogható példákat a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának Római Gyűjteményében!

A II. világháborút követő időszakban a Magyar Nemzeti Múzeumnak is számot kellett adnia a főként Budapest ostroma során elszenvedett károkról, mely az épületet, a benne található gyűjteményt és az ott dolgozókat érte. A veszteségek gyors számbavételét követően 1951–1968 között egy nagyszabású (újra)leltározási hullám is megkezdődött, mely során a bizonytalan eredetű(nek vélt) tárgyak típusonként, katonás rendben kerültek új nyilvántartásba. Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy a múzeum már az 1870-es évektől kezdve komoly helyhiánnyal küszködött, így a zsúfolásig megtelt raktárak

már az 1930-as évektől nem kevés fejtörést okoztak a vezetőségnek. Az egykori adataikat veszített leletek felszaporodása tehát már ekkoriban megindult. A világháborút követően viszont már nem volt lehetőség az igen nagy mennyiségű tétel pontos visszakeresésére, ezért a fent említett újraeltározás során e tárgyak gyakorta pontosabb információk nélkül, s igen sűrűn „ismeretlen” lelőhellyel kerültek beeltározásra.

De vajon milyen módszereket tudunk bevetni az elveszettnek hitt darabok azonosítására, „rehabilitálására”?

Az elsődleges adatokat a mindenkori Régiségnapló szolgáltatja, melyet szerencsére 1846-tól rendszeresen vezettek, s amit a mai hivatalos leltárkönyvek elődjének tekinthetünk. Ebben az általános muzeológiai követelményeknek megfelelően a múzeumba került anyagoknak szerepelnie kell(ene). Természetesen ennek leírásai és nyelvezete gyakran komoly kihívást jelent a jelen kutatói számára, hiszen a régészet (vagy ahogyan eleinte nevezték, a régiségtudomány) a 19. században még egész Európában gyerekcipőben járt. Ennek is köszönhető, hogy az egyszerűbb tárgyak sommás leírásai („törött findzsa”, „rézcsat”), túl sokat nem árulnak el, ráadásul a magyar nyelv sokszínűségéről árulkodó jelzők („babos”, „csücskös”, „kajla”, „pöczkös”, „rostélyozott”, „rovátkolt”) nem ritkán inkább csak a tárgyakkal kapcsolatos bizonytalanságot növelik. A leírások azonban az 1870-es évektől kezdődően egyre pontosabbá, szabatosabbá váltak, s egyre gyakrabban egészültek ki méret-, ritkábban pedig tömegadatokkal is. Ezek révén pedig a visszaazonosítás lehetőségei is meg-növekednek.

Római jelvény-hordozót ábrázoló agyagtöredék a Magyar Nemzeti Múzeum legkorábbi gyűjteményrészéből, lelőhely: Szentendre (fotó: Rosta József)

A helyzetet egy humoros példával illusztráljuk 1885-ből. A leíró egy rézötvözetből készült tárgyat kívánt közérthetően meghatározni, azonban funkciójának pontos mikéntjével gondban lehetett, a szöveg ugyanis így szól: „Hat küllös korong alakú disztimény, kerek, hátul tőggyel; átm. 5.2 cm; bronz.” A „küllök” nagy valószínűséggel valamilyen ovális, kerékszerű tárgyra utalhatnak, tehát a kérdéses „valami” áttört jellegű, a „tőgy” viszont manapság már minden kétséget kizáróan egészen mást jelent. Ilyen helyzetben talán a legjobb megoldás, ha megkísérlünk egy hasonló, a leírások szerint szintén „tőggyel” ellátott tárgyat keresni a gyűjteményben. Mint végül kiderült, az elfeledett terminológia egy olyan, a sík felületből kiemelkedő applikációt, illetve karikát jelent, melyet egykoron függesztésre vagy akasztásra használtak. A szerencsére megadott méretadat segítségével sikerült is meghatározunk az adott tárgyat: ez valószínűleg egy áttört díszű, függesztőkarikával ellátott kardszíjszorító veret, mely jó eséllyel egy római katona felszereléséhez tartozhatott.

A visszakeresések másik lehetséges módszere a tárgyak felületének közvetlen és alapos vizsgálata előbb szabad szemmel, majd egyéb, részletesebb képalkotásra alkalmas eszközökkel. A régi, erősen kopott leltári számok ugyanis nem feltétlen tűnnek el örökre, noha a felületek szerkezete, a tárgyak színárnyalatának tónusváltozása sokszor már teljesen elrejtje őket a felületes szemlélő elől. A leltári számokat a 20. század első harmadáig leginkább fekete tussal írták fel, ami a tartósság és univerzális szempontjából jogos döntés volt, hiszen „bármire” lehetett írni vele. A hátulütője viszont az, hogy sötétszürke, illetve feketés színű

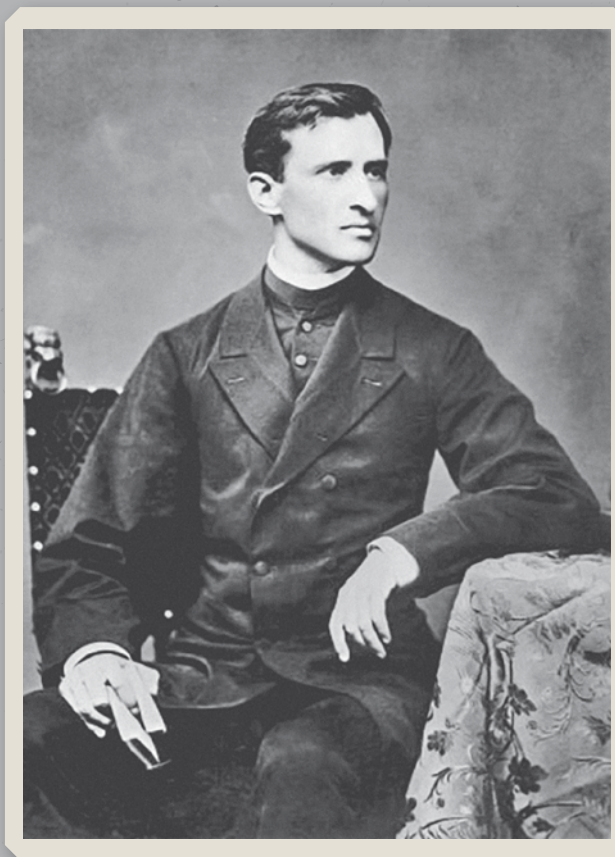
A visszakeresések másik lehetséges módszere a tárgyak felületének közvetlen és alapos vizsgálata előbb szabad szemmel, majd egyéb, részletesebb képalkotásra alkalmas eszközökkel. A régi, erősen kopott leltári számok ugyanis nem feltétlen tűnnek el örökre, noha a felületek szerkezete, a tárgyak színárnyalatának tónusváltozása sokszor már teljesen elrejtje őket a felületes szemlélő elől. A leltári számokat a 20. század első harmadáig leginkább fekete tussal írták fel, ami a tartósság és univerzális szempontjából jogos döntés volt, hiszen „bármire” lehetett írni vele. A hátulütője viszont az, hogy sötétszürke, illetve feketés színű

Áttört díszű rézötvözet kardszíjszorító veret, lelőhely: Komárom, Szőny (fotó: Jaksity Iván, MNM)

kerámia vagy éppen sötét tónusú fémtárgy esetében a fekete tus olvashatósága idővel erősen romlik, a kopás pedig végképp kilátástalan helyzetet okozhat. Egy újabb példa azonban rámutathat érdekes múzeumlétezési apróságokra is.

Az újrালেltározott tételek között egy ízben figyelmesek lettünk egy szürke színű, füles agyagkorsóra, melynek a felületén fekete tusnyomos számok részletei látszódtak. A számok között hangsúlyos volt egy „2”-es, melyet jellegzetes kézírással „2” alakban róttak fel. A Régiségnapló lapjait lapozgatva az 1870-es évek leltári tételei között több esetben is visszaköszönnék ezek a „2”-esek, melyek leginkább arra utalnak, hogy a naplót vezető (hivatalos állás-ként egyébként csak 1869-től létező) múzeumi segédörök voltak azok, akik a leltári számokat felvitték a tárgyra. (A furcsa ketteseket rajzoló személy egyébként gyaníthatóan Ortvy Tivadar lehetett, aki a múzeumban 1873–1875 között töltötte be a segédőri pozíciót.)

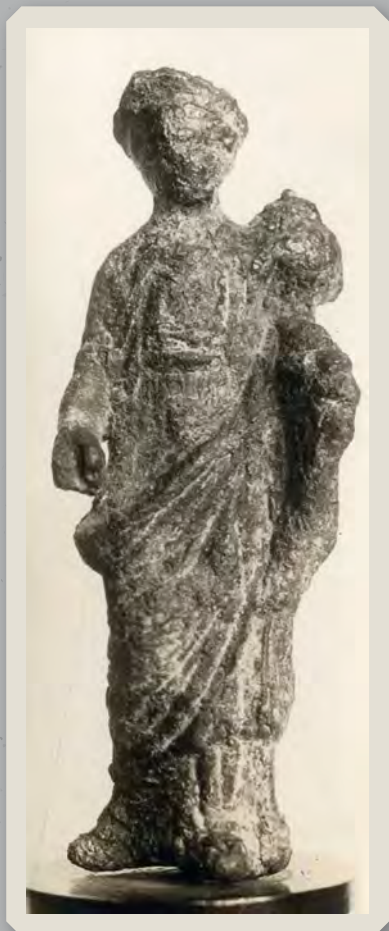
Ortvy Tivadar

Maszkos agyagmécse Passuth Ödön 1910 körüli tollrajzán és napjainkban (fotó: Kardos Judit, MNM)

A tárgyak meghatározása során további lehetőséget nyújthatnak egyes szakirodalmi adatok, illetve adattári dokumentumok. A Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattára többek között számos régi illusztrációval is rendelkezik, melyek régen bekerült tárgyakat örökítenek meg. Ezek kapcsán érdemes kiemelni Passuth Ödön (1860–1925) grafikusművész munkásságát, aki gyakorlatilag az 1880-as évektől kezdve az I. világháború kitöréséig volt az intézmény hivatalos rajzolója, s ebben a minőségben tárgyak ezreit örökítette meg az utókor számára (a Magyar Nemzeti Múzeum csak az 1950-es évektől alkalmazott állandó fotóst!). Passuth precíz tollrajzai a mai napig dokumentum értékűek, hiszen részletesen érzékeltetik a tárgyakon megfigyelhető töréseket, hiányosságokat vagy éppen a már-már elmosódott kontúrú díszítéseket.

Abundantia a bőség, termékenység, anyagi haszon megszemélyesítője volt a római korban. Női alakként jelenítették meg, aki rendszerint bőségszarut fog vagy éppen lefelé tartva ürít, melyből gyümölcsök, zöldségek ömlenek ki. Nem kevés esetben találkozhatunk vele császárkori érmek hátlapján.

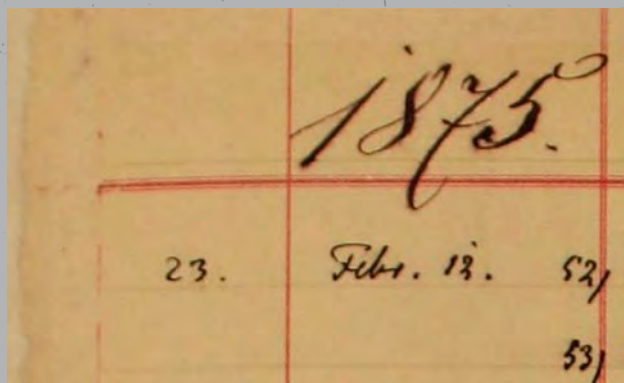
A Basch Lóránt-gyűjtemény Abundantia-szobra Paulovics István 1930 körüli felvételén és jelenlegi állapotában (fotó: Jaksity Iván, MNM)

E rajzokat összevetve a tárgyak jelenlegi állapotával, jól láthatóak az elmúlt évszázadban bekövetkezett változások is: így egy Dunaújvárosból előkerült maszkos agyagmécses Passuth 1910 előtti rajzán még épségben, a fülével együtt jelenik meg, mára azonban a mécses levél alakú fogója már letört, s nem lehetetlen, hogy a tárgy a II. világháború megpróbáltatásai alatt sérült meg.

Egy újabb szintet jelent, amikor egyes magángyűjteményekből bekerült leletek eredetéről deríthetünk ki

valamit. Így például Basch Lóránt (1885–1966) ügyvéd Magyar Nemzeti Múzeumba került gyűjteményéről eddig szinte semmit sem tudtunk, azonban a Paulovics István régész hagyatékában őrzött fényképek meglepő adatokkal szolgáltak. Kiderült, hogy Basch számos római tárgyat Milch Ármin komáromi kereskedő hatalmas gyűjteményéből vásárolt meg valamikor az 1930-as évek legelején. Így az említett adatok segítségével sikerült valószínűsíteniünk, hogy a Basch révén a Magyar Nemzeti Múzeumba került tárgyak egy része minden bizonnyal Komárom környékéről (gyaníthatóan a mai Komárom közelében található egykori római Brigetio területéről) származhatnak. Így az a rézötvözet Abundantia-szobrocsonka is, mely méretével a többi, Basch-gyűjteményből származó plasztika fölé emelkedik.

Kivételesen izgalmas munka tehát egy-egy régészeti tárgy eredetének, múzeumi történetének kinyomozása, amely nem csupán intellektuális kihívás, de a múlt mind teljesebb megismeréséhez szükséges, valóban fontos lépés, amely remélhetőleg a jövőben is számos új adattal gazdagítja majd a hazai régészeti kutatást.

Régi leltáriszám-nyom egy agyagkorsó felületén és részlet az 1875-ös Régiségnapló bejegyzéseiből, Ortvy Tivadar kézírásával

„LÁPISZ LAZULI A KEMENCÉBŐL”:

66

a bronzkori üvegyártás kezdetei

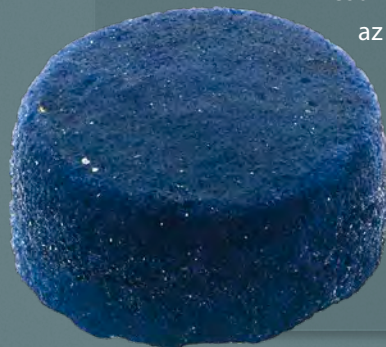
Az üveg és üveges anyagú (pl. fajansz) tárgyak már a Kr. e. 5–4. évezredben megjelentek, de a rendszeres üvegyártás kezdetét a bronzkorra, azon belül pedig a Kr. e. 2. évezred közepére tehetjük. Az üvegyártás a régészeti leletek tanúsága szerint közel egy időben jelent meg Mezopotámia és Egyiptom területén.

A korai üvegek előállításához két fő alapanyagra volt szükség: egyrészt szilícium-dioxidra, amit kvarchomokból vagy porított kavicsból nyertek.

A kvarc olvadáspontja viszont 1700 °C körül van, amit a korabeli kemencékben nem tudtak elérni, ezért szükség volt ún. folyósító anyag hozzáadására is, ami az olvadáspontot 1000–1200 °C-ra csökkentette. Ezt az anyagot a késő bronzkorban sötétítő növények, így a ballagófű- vagy sziksófűfélék hamujából nyerték. Ezek tengerparti és félsivatagos területeken őshonosak, de megtalálhatók sós vízi tavak környezetében is. A korai üvegek ugyanakkor meszet is tartalmaztak, ami az anyag kémiai stabilitásáért felelt. Az üvegek színét színező anyagok hozzáadásával módosíthatták.

A késő bronzkorban

az üvegeket leggyakrabban világoskék/türkiz színűre vagy intenzív sötétkékre színezték, melyet réz és/vagy kobalt hozzáadásával értek el.

Az uluburuni hajó rakományának egyik üveöntvénye

A kék üveggel valószínűleg a lápisz lazulit és a türkizt kívánták utánozni, amelyek igen értékes és közkedvelt, azonban nehezen hozzáférhető féldrágakövek voltak. Emellett kisebb mennyiségben sárga, fehér, lila és piros üveget is előállítottak.

Az üveg a Közel-Keleten nagyra becsült anyag volt, amit magas szintű diplomáciai szövegekben is említenek.

Az Ehnaton fáraó (Kr. e. 1353–1336) és a szomszéd hatalmak között folyó levelezést tartalmazó *Amarna-levelek*ben az Egyiptomba érkező és kivitt árucikkek között is felsorolják. Az üveget a szövegben a féldrágakövekhez hasonlítva említik: így megkülönböztetik a „valódi”, bányászott lápisz lazulit, a „kemencében készült” lápisz lazulitól, ami alatt a mesterségesen előállított kék üveget értették. Értékére utal az is, hogy az üvegtárgyak ebben az időszakban leginkább magas rangú személyek temetkezéseiből, paloták területén és templomkörzetekben, más luxuscikkkel együtt kerülnek elő.

Mivel a nyersüveg előállítása és kész tárggyá alakítása különböző eszközkészletet és technikai tudást igényelt, ezért ez a két tevékenység jellemzően elkülönült ún. elsődleges, illetve másodlagos üvegekészítő központok formájában. Az elsődleges központokban a

Kék színű bronzkori üvegyöngyök, Humlum, Dánia (Varberg et al. 2015, Fig. 7)

Ahhotep királynő arany-, lápisz lazuli (sötétkék), türkiz- (világoskék) és karneol- (barna) gyöngyökből készített karperece, Kr. e. 16. század közepe (Egyiptomi Régiségek Múzeuma, Kairó)

nyersanyagok összeolvasztásából készítették el a színezett nyersüveget, amiből kerámia öntőformába öntéssel korong alakú üvegöntvényeket állítottak elő. Ilyen műhelyeket egyelőre csak Egyiptom területén tártak fel (pl. Amarna, Malkata), de az írott források és a képi ábrázolások alapján Mezopotámiában is számolhatunk önálló üveggyártással a bronzkorban.

Ezt az anyagvizsgálatok is megerősítik, amelyek az egyiptomi és mezopotámiai üvegleletek kémiai összetételének kismértékű, de határozott eltérését mutatták ki, amit a két régió eltérő nyersanyag-felhasználása és receptjei magyaráznak.

A bronzkori üvegek összetétele nagyfokú egységességet mutat, ami centralizált, szervezett felhasználáson, standard receptek és egységes technológia használatán alapuló üveggyártásra utal.

Az elkészült üvegöntvényeket már könnyebben szállíthatták a másodlagos üveggyártó műhelyekbe. Itt újrahevítették őket, majd különböző technikákkal kész tárggyá formázták azokat: fém pálcára tekercseléssel például apró üveggyöngyöket állítottak elő; az amuletteket és a kisebb szobrokat viszont már formába öntéssel készítették el, míg az üvegedényeket egy agyagmag olvadt üvegbe mártásával alkották meg. Már ekkor készültek polikróm (azaz sokszínű) tárgyak is, amelyekhez akár több

Üveg-
nek nevezzük

azokat a mesterségesen (össze)olvasztott anyagokat, amelyek hűtésekor kristályosodás nélkül szilárdulnak meg és reverzibilis folyamat révén kristályos fázisok megjelenése nélkül hevíthetők. Kémiai szempontból változatos lehet a felhasznált alapanyagok és „recept” függvényében. Az egyes üvegösszetételek korszakonként és/vagy üveggyártó centrumonként eltérőek, illetve különböző, területenként változó nyersanyagforrásokra jellemző szennyezőkkel bírnak.

Sokunknak

az üvegről egy színtelen,

átlátszó anyag jut eszébe. A korai üvegek készítéséhez felhasznált nyersanyagok, mint a tengerparti vagy folyami homok vagy a növényi hamu azonban az üvegpépő anyagok mellett olyan szennyeződések is tartalmazott, amelyek a nyersüveget elszínezték. A nyersüveg színtelenítéséhez adalékanyagok (pl. antimon) hozzáadására volt szükség, amely eljárás a Kr. e. 1. évezred elején, a kora vaskorban jelent csak meg, és a színtelen üveg csupán ekkortól, a hegyi-kristály imitációjaként vált keresetté.

különböző for-

rásból – akár egy-egy

szín előállítására specializálódott

elsődleges műhelyből – szerez-

hették be a színezett üveget.

Üvegmegmunkáló központok

meglétét egyébiránt Egyiptom és

a Közel-Kelet területén kívül Mükéné-

ben is feltételezhetjük.

Az üveg rövid idő alatt a Kelet-Mediterráneum térségében folyó kereskedelmi és a vezető réteg tagjai közti komplex diplomáciai és cserekapcsolatok egyik értékes árucikkévé vált. A kapcsolatok egyik legfőbb mozgatórugója az arany, valamint a bronz előállításához szükséges réz és ón beszerzése volt, de más luxuscikkek is szerepet kaptak az áruforgalomban. Ebbe enged betekintést a Törökország déli partjainál, a Kr. e. 14. század végén elsüllyedt ún. uluburuni hajó rakománya. A hajó valószínűleg egy ciprusi vagy közel-keleti kikötőből indult útnak, és a mükénéi városállamok egyik kikötőjébe tarthatott. Fém nyersanyagok és korabeli luxuscikkek – pl. ciprusi díszkerámia, olívaolaj, elefántcsont, ébenfa, arany, ón, fajansz- és

Szír kereskedők kirakodják áruikat egy egyiptomi kikötőben, a Kr. e. 14. század első felében készült thébai 162. sír falfestménye nyomán

Az ún. nagy magnéziumtartalmú, azaz sótvőrő növények hamujának felhasználásával készített üvegyöngyök fontosabb közép- és észak-európai lelőhelyei, Kr. e. 1500-1200 (készítette: Mengyán Ákos)

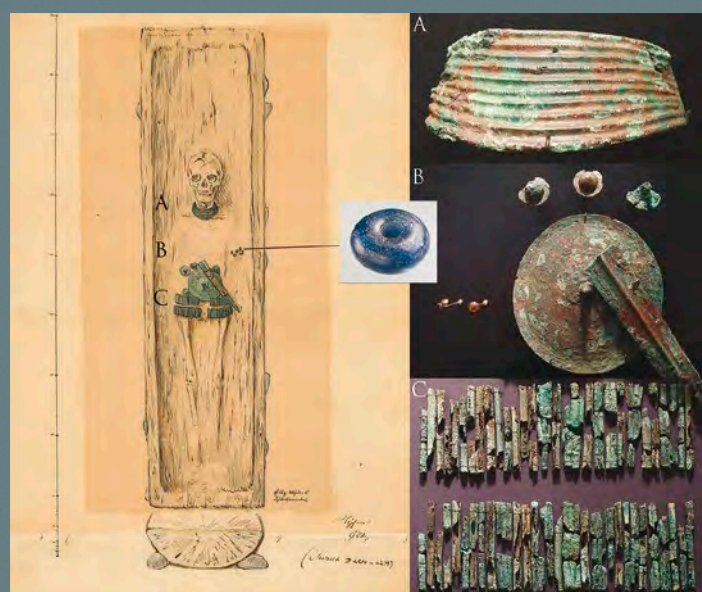

A Kelet-Mediterráneum főbb kereskedelmi útvonalai a Kr. e. 15–14. században (készítette: Hrabák Zita)

borostyántárgyak – mellett 175 db kék színű, egyenként 1-2 kg súlyú üveöntvényt és több tízezer darab üvegyöngyöt is szállított. Az anyagvizsgálatok tanúsága szerint ezek az üvegek Egyiptomból származtak.

Az üveg tehát késztermékek és öntvények formájában is eljutott a mükenei városállamokba, ahol a helyi üvegműves központokban a félkész termékekből helyben is készítettek tárgyakat, elsősorban gyöngyöket. Ezt bizonyítja a Kr. e. 1400–1300 közé keltezhető, Görögország területén előkerült üvegyöngyökön végzett anyagvizsgálatok eredménye is, amely szerint előállításukhoz Mezopotámiából és Egyiptomból importált üveget használtak fel.

A Kr. e. 15–12. század a távolsági kereskedelem fellendülésének időszaka volt. Ezeknek a kapcsolatoknak kézzelfogható bizonyítékai azok az üvegyöngyök is, amelyeket Nyugat-Románia, Magyarország, Lengyelország, Németország területéről is ismerünk, és amelyek egészen Dániáig eljutottak. Közép-Európában ezek a gyöngyök a Kr. e. 16–15. században jelentek meg, nagy részük pedig a Kr. e. 15–12. századra keltezhető. Az eddig elvégzett és egyre növekvő számú anyagvizsgálatok eredményei alapján ezek a gyöngyök hasonló kémiai összetétellel rendelkeznek, mint a Kelet-Mediterráneum

Előkelő bronzkori nő tölgyfa koporsós temetkezése kék üvegyönggyel, Ølby, Dánia. A: bronz nyakék; B: bronz övlemez, tör és ékszerek; C: bronzcsövek, melyek a ruházatot díszíthették (Reiter et al. 2019, Fig. 2)

Bár a késő

bronzkori írott

források értékes nyers-

anyagként többször megemlítik az

üveget, az üvegekészítés folyamatát leíró első

szövegemlékeket a Kr. e. 7. századból ismerjük.

Az asszír uralkodó, Assur-bán-apli ninivei könyvtárból származó szövegek színezett üveg előállításáról

szóló recepteket is tartalmaznak. Értelmezésüket

nehezíti, hogy inkább irodalmi jellegű szövegek,

mintsem közvetlen útmutatók az üvegekészítéshez.

A fő alapanyagul szolgáló kvarckavics és növényi hamu azonosíthatók ugyan

a szövegben, de számos más kifejezés

értelme homályban marad.

üvegei. A felhasznált nyersanyagok geológiai eredetére utaló nyomelemtartalmuk és a színezőanyagok használatának sajátosságai alapján pedig lehetőségessé vált a mezopotámiai és egyiptomi eredetű üvegekből készült gyöngyök elkülönítése. A gyöngyök nagy része női temetkezésekből kerül elő, de ritkán előfordul gyermek- és férfisírokban is. Általában nyakláncok részét képezték, sok esetben bronzcsüngőkkel, borostyángyöngyökkel vagy tengeri

kagylókkal együtt. Ezen kívül a korszakra jellemző, nagyértékű tárgyakat tartalmazó, valószínűleg áldozati leletként földbe rejtett kincsleletekbe is bekerültek.

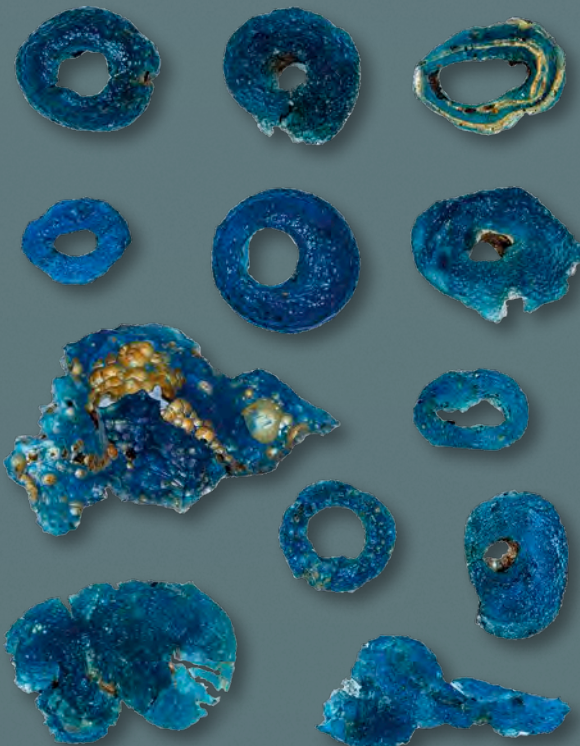
A kereskedelmi utak egy része a Kárpát-medencén keresztül vezetett, amelynek bizonyítékai a Magyarország területén feltárt, elsősorban a Bakony késő bronzkori halomsíraiból ismert üvegyöngyök is. A Magyar Nemzeti Múzeum 2021–2022-ben Maklár-Nagyret II. lelőhelyen folytatott feltárásának eredményeként az ismert gyöngyök száma tovább bővült. A feltáráson egy késő bronzkori, Kr. e. 1500–1300 közé keltezhető, a halomsíros kultúra körébe sorolható hamvasztásos rítusú temető részlete került elő. A temető 210 feltárt sírjából 11 tartalmazott összesen 34 db kék színű üvegyöngyöt. A gyöngyök 0,5–0,9 cm átmérőjűek, sötét- és türkizkék árnyalatúak, a nagy részük pedig a máglyán való hamvasztás során erő-

A műszeres vizsgálatok alapján a Makláron talált üvegek típusa megegyezik a Kelet-Mediterráneumban és a Közép-Európában feltárt hasonló korú üvegekével, így jelenlegi ismereteink szerint az Alföld területén ezek voltak az első valódi üvegtárgyak. A kémiai összetétel alapján ezeket is sötétítő növény hamujának hozzáadásával készítették és rézzel színezték kékre. A nyomelemvizsgálatok szerint a közép-európai, így a maklári üvegyöngyök többsége is a Kelet-Mediterráneum vagy a Közel-Kelet műhelyeiből származhat.

sen roncsolódott. Az embertani vizsgálatok és a bronz ékszemléletek alapján kivétel nélkül női temetkezésekből kerültek elő.

A bronzkori üvegyöngyök tehát a távolsági kapcsolatok közvetlen tárgyi bizonyítékai. Egy sokrétű kapcsolati hálóé, ami a Kelet-Mediterráneum civilizációit Skandinávia és a köztes területek lakosságával is összekötö-

te. Ez a kapcsolatrendszer Kr. e. 1200 körül szakadt meg, melynek oka a Kelet-Mediterráneum térségét érintő krízis volt, mely a fennálló politikai rendszerek, városias központok pusztulását, a virágzó kereskedelem összeomlását is magával hozta. Ezt a gazdasági hanyatlást a kelet-mediterráneumi térségben az üvegyártás visszaesése is tükrözi. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a bronzkor és vaskor fordulóján Közép-Európában új, a korábbitól eltérő összetételű, itáliai eredetűnek vélt üvegyöngyök váltották fel a korábbi típusokat.

5 mm

Bronzkori üvegyöngyök Maklár-Nagyret II. lelőhelyről

Bronzkori nyaklánc bronzcsüngőkből és -huzalokból, három tengeri kagylóból és négy kék üvegyöngyből egy női temetkezésben, Somorja (Šamorín, Szlovákia) (Godiš-Haruštiak 2020, Tab. IV/A)

Rövid hírek.

70

A lengyelországi Słomniki városában végeztek feltárást a régészek. Az ásás során egy érdekes sírra bukkantak, melyben egy nagyon jó állapotban fennmaradt, zsugorított csontvázat tártak fel. A csontok mellett néhány edénytöredék és kova is feküdt, melyek alapján a szakemberek a temetkezés kb. 7000 évesnek gondolják. A temetkezés pontos korának megállapítására radiokarbonos kormeghatározást szeretnének végeztetni, és azt valószínűsítik, hogy a környék egyik legkorábbi földművelő közösségének egyik tagját temethették el itt 7000 éve.

7000 éves temetkezés a téren

Caesartól a hunokig

A franciaországi La Chapelle-des-Fougeretz közelében az 1990-es évek óta folynak feltárások. A legutóbbi szezonban a régészek valószínűleg a római Mars egyik templomának maradványaira bukkantak, melyet főképpen a közeli római helyőrség katonái látogathattak. 2022-ben találtak is egy bronzszobrocskát, mely magát Marsot ábrázolja. A szentély körüli árokban fegyverek is előkerültek. Az épületet valószínűleg Iulius Caesar galliai hadjárata után alapították valamikor a Kr. e. I. század közepén, és egészen a Kr. u. 5. századig lehetett használatban.

Az angol-szász női sírokban százszámra találtak és találnak a régészek rejtélyes csontkarikákat. Ezek viszont túl nagyok az ujjak számára, hiszen átmérőjük 10–15 cm is lehet. Valószínűleg az övről lógó tarsolyok tartozékai lehettek. A kutatók eddig nem voltak biztosak benne, hogy melyik állat agyarából készíthették ezeket, felmerült a rozmár-, az elefánt- és a mamutagyar is nyersanyagként. Az egyik, Scramby közelében feltárt példány vizsgálata szerint a karika afrikai elefánt agyarából készülhetett, valamikor az 5. században. Úgy tűnik, hogy a karikák késztermékként kerültek Angliába, és egy afrikai műhelyben, talán Aksumban készíthették őket.

Elefántcsont az angolszász sírokban

... a világból

Bácsmezi Gábor

Nyugat-Ukrajnában, a Dnyesztertől északra található Verteba-barlang nem ismeretlen a régészek előtt. Az újabb ásatások révén kiderült, hogy az ún. Cucuteni–Tripolje-kultúra egykori népessége kisebb-nagyobb megszakításokkal mintegy 800 évig használta a barlangot. A legidősebb leletek kb. 6000, míg a legfiatalabbak 4600 évesek. A kutatók szerint valószínűleg menedékként szolgált a barlang különféle konfliktusok idején, azonban találtak egyéb tevékenységre utaló leleteket és sírokat is. Az egyik helyszínen 5 női agyagszobrot találtak egymás mellett. Utóbbiak jellemzőek a kultúra régészeti hagyatékára, azonban a mellettük talált vadkanagyarleletek már ritkának számítanak.

Szobrok a barlangban

71

Római leletek Belgrádban

Belgrádban egy mélygarázs építéséhez kapcsolódva végeznek ásatásokat a régészek. Az eddigi kutatás során találtak 14 római sírt, melyek közt téglasírok és kőből faragott szarkofágok is megtalálhatóak. Meglepetésként érte a régészeket egy szintén római vízvezeték, melynek mintegy 60 méter hosszú szakaszának maradványait is sikerült feltárni. A sírok a Kr. u. 3–4. századra keltezhetőek, amikor a mai város római elődje, Singidunum a fénykorát élte. A város életének a hunok 441-es támadása vetett véget.

Az indiai Daya folyó közelében végeztek ásatásokat a régészek. Az idei év áprilisában egy roppant izgalmas leletre bukkantak. Egy kőből faragott, elefántot ábrázoló szobor került elő, melyet a szakemberek a Kr. e. 3. századra kelteznek. Ebben az időszakban a buddhista vallás volt az uralkodó a környéken, melynek szimbolikájában fontos szerepe van az elefántnak. Ráadásul a közelben rábukkantak egy buddhista templom maradványaira is. A lelőhelyen a 16. században egy erődöt is felépítettek, melynek falmaradványait és árkait is sikerült megtalálni.

Elefánt a folyóparton

HORVÁTH ANDREA

72

MŰTÁRGY- MENTÉS KIJEVBEN

Fettich Nándor és László Gyula a Lavra-kolostorban

(1941–1942)

A szegedi Móra Ferenc Múzeum felújítását követően 2022-ben a könyvtári raktár rendezésekor került elő két izgalmas tartalmú, tudománytörténeti jelentőségű doboz. Ebben géppel és kézzel írott iratanyag, fekete-fehér fényképek, rajzok, hivatalos levelezés és további, kézzel írt feljegyzések kaptak helyet. Mint kiderült, a kézzel írott levelek az 1938 és 1943 közötti időszakban kelteztek, a fotókon pedig szkíta, valamint népvándorlás kori leletek, továbbá néhány rajz, azaz láthatóan egy publikálásra szánt, előkészített, de még rendezetlen régészeti jellegű anyag szerepelt. A dokumentumok egykori tulajdonosa a címzések és aláírások alapján kétségkívül Fettich Nándor, a 20. századi magyar régészettudomány egyik legkiemelkedőbb alakja volt.

A fent említett dokumentumok közül vitathatatlanul a legizgalmasabb egy 1942. január 4-re keltezett, Kijevben írt jelentés gépelt változata. A jelentést a háború sújtotta Kijevből maga Fettich Nándor küldte a Magyar Tudományos Akadémiának címezve, kurírposta útján Budapestre. Ebben a jelentésben a magyar régész egy,

László Gyula régész
(1910. március 14. – 1998.
június 17.)

Fettich Nándor régész
(1900. január 7. – 1971. május 17.)

a határokon átnyúló, egyedülálló műtárgymentés részleteit osztotta meg, mely során ifjú kolégája, a későbbi iskolateremtő régész, László Gyula társaságában kísérletet tett a kijevei Lavra kolostormúzeum egyedülálló gazdagságú régészeti, egyháztörténeti tárgyainak felmérésére és megmentésére.

1941. szeptember 19-én a Szovjetuniót megtámadó német csapatok elfoglalták Kijevet. A harcok óriási károkat okoztak nem csupán az emberéletekben, de a város központjának épületeiben is. A múzeumát átépített Lavra kolostoregyüttest a szovjet csapatok a menekülésüket megelőzően aláaknázták, majd felrobbantották. Ennek következtében a Lavra egy jelentős része teljesen megsemmisült. Ekkor a berlini német régészeti főhivatal (*Reichsamt für Vorgeschichte*) vezetője (Hans Reinerth) a régészeti leletanyag állapotának felmérésére és a műtárgyak biztonságba helyezésére német és magyar kutatókat küldött Kijevbe. A magyar régészek, Fettich és

László Gyula kiutazására egy őstörténeti együttműködési megállapodás keretében került sor.

A megbízást azért kaphatta épp Fettich Nándor – aki egyébként 1930 óta a Nemzeti Múzeum Régészeti Tárának igazgatója, valamint 1938-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja –, mert a nemzetközi tudományos életben is közismert volt, hogy a nyugati kutatók közül talán ő az egyetlen, aki behatóan ismerte a kijevi múzeum anyagát. Korábban többször is járt a Szovjetunió múzeumaiban (így Moszkvában vagy Leningrádban), 1935-ben pedig Kijevben is megfordult, ahol zömében népvándorlás kori leleteket tanulmányozott. Fettichet László Gyula, akkori kolozsvári egyetemi magántanár, a honfoglaló magyar leletanyag kiváló ismerője és kutatója kísérte el. Korábbi kutatásaik alapján mindkét régész úgy vélte, hogy a magyar őstörténet egyik legfontosabb oroszországi múzeumi helyszíne Kijev, hiszen az itteni múzeumok anyagának vizsgálata elengedhetetlen a magyarországi honfoglalás kori leletanyag elemzéséhez.

A két magyar régész 1941. december 3-án indult el Budapestről, ahonnan Berlin érin-tésével jutottak ki végül Kijevbe. A magyar fővárosba végül 1942. január 19-én tértek haza. A berlini kitérőre azért volt szükség, mert itt kapták meg megbízólevelüket a múzeumi anyag megmentésé-re, továbbá itt csatlakozott hozzájuk két német kutató is. Az útról szerencsére nemcsak a most megtalált jelen-tés maradt fenn, hanem Fettich Nándor teljes naplója, valamint László Gyula naplótöredékei is.

A tudósok december 13-án érkeztek meg Kijevbe, de a munkájuk tényleges helyszínére, a Lavra-kolostor-ba csupán csak két nappal később juthattak be, német kísérettel, hogy ott megszemléljék a múzeumi kiállítás épségben maradt anyagát. A kolostoregyüttesben létre-hozott kiállításról a magyar kutatók pontos előzetes in-formációkkal rendelkeztek. Fettich Nándor őskori, görög, szkíta, korai szláv és magyar őstörténeti vonatkozású régészeti leletek „magas színvonalú” bemutatásáról tesz említést. Ugyanakkor a jelentésből az is kiderült, hogy mekkora pusztítást kellett elszenvednie az épületegyüt-tesnek. A 11. századi katedrálisnak szinte csak a romjai maradtak, a földön mindenütt egyházi kincsek marad-ványai hevertek. Mint Fettich megjegyzi: a nemesfémből készült tárgyakat az oroszok („vörösök”) még az aknásítást megelőzően összecsomagolták és elszállították. Így a vi-lághírű martinovkai nagy ezüstkincset és a kijevi vezéri

sír anyagát is, valamint a rokon leleteket is. Sajnos a cső-cselék rablása, rombolása is további komoly károkat ered-ményezett, noha szerencsére a régészeti kiállítás egészét aránylag kevés kár érte. A szkíta bronzöntvények száza-i és a csontfaragványok is a helyükön maradtak, míg a tudományos vagy muzeális szempontból kevésbé jelentős tarka agyag-paszta gyöngyöket leszaggatták. Az így ott maradt sok száz darabos szkíta kori, népvándorlás és hon-foglalás kori felbecsülhetetlen értékű gyűjtemény tanul-mányozása és feldolgozása lett tehát a két kutató feladata. Az anyag egy részét a német kutatók Fettichék szállására szállították, mert a múzeumi épületben ajtók és ablakok híján akkortájt -20 és -30 °C fok között volt a hőmérséklet.

Mindezzel párhuzamosan a Lavra anyagának bizto-sítása is zajlott, azaz a kiállítási és raktári leletek gondos számbavétele és csomagolása. Ahogyan Fettich Nándor a naplójában megfogalmazta: „*Négy kiállítási terem tárgyainak ládába való becsomagolá-sa lesz 20 napi hivatalos munkánk.*” Mivel azt is rebesgették, hogy az épületegyüttes to-vábbi részei is alá lehetnek aknázva, ezért a régészeti leleteket mielőbb biztonságos helyre kellett szállítani. Az azonban nem volt egyértelmű a magyar kutatók számára sem, hogy pontosan hová kerülnek majd a becsomagolt, már ládába rakott leletek. Naplójában Fettich azt a feltételezését írja le, hogy a város (Kijev) egy belső kerületében, egy biztonságosnak ítélt épületbe helyez-nék el a ládákat. A két régész tehát lényegében versenyt futott az idővel, hogy még mielőtt a németek elszállítat-nák a megvizsgálni kívánt tárgyakat, dokumentálni tudják azokat, hiszen „*ha a ládába kerül, Isten tudja, mikor látjuk viszont*”, jegyezte fel naplójában Fettich.

Ugyancsak a naplóból tudjuk azt is, hogy tudományos munkájukat magyar katonáorvosok is segítették, akik nem csak azzal álltak a két kutató rendelkezésére, hogy a szükséges védőoltásokat beadták nekik. A levelezésük lebonyolításában is közreműködtek, sőt elő is hívták a régészeti tárgyakról készült felvételeket is. A későbbi-ekben a csomagolás fizikai részében is komoly szerepet vállaltak a magyar katonák.

A két magyar régész a rendelkezésre álló rövid idő elle-nére is felkereste a helyi kollégákat az ukrán archeológiai intézetben, és igyekeztek tájékoztatni őket munkájukról, valamint a leletek további sorsáról.

A gyűjtemény feldolgozásának menetéről több olda-lon keresztül, részletesen ír a jelentés. A tárgyakat először

Fettich naplója Fodor István szer-kesztésében nem-régiben napvilágot is látott, tehát ma már tel-jese egészében ol-vasható.

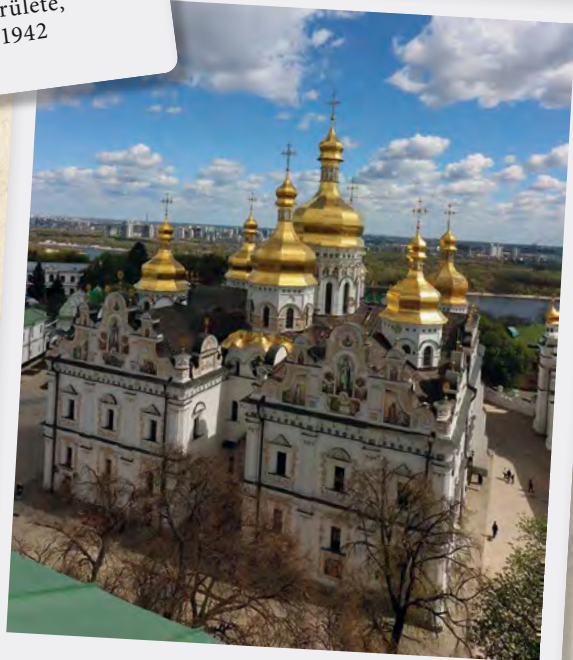
Az ortodox Barlangkolostor (Pecerszka Lavra) területe, balra a Mária elszenderülése katedrális romjai, 1942 (Fortepan, Teller Ferenc fotója)

beazonosították, majd különböző orosz kiadványok alapján került sor a „felvételezésükre”. A régészeti leletek egy részét gondosan meg is kellett tisztítani, majd lefényképezték (az elő- és a hátlapjukat egyaránt) és lerajzolták őket, mégpedig úgy, hogy az összetartozó leletek összefüggései is látszódnak. A nehezen fotózható részleteket külön is „kirajzolták”. Fettich szerint e részletrajzok legalább olyan fontosak, mint a fényképek; s a minőségi munkát mi sem mutatja jobban, minthogy ezek azonnal „klisírozható” (azaz nyomdakész) minőségben készültek. A Magyarországon nem fellelhető orosz kiadványok tanulmányozása csak akkor kezdődhetett el, amikor a régészeti leletanyagot már számba vették.

Fettich részletesen ismerteti László Gyula kutatásait és tudományos feladatait is. Ő tanulmányozta a jakuszovicei hun sír leletanyagát, valamint ő vizsgálta a pusztai kultúrák jellegzetes szimbolikus formáit, legfőképp állatalakos csatokon, illetve álfibulákon. Ugyancsak László Gyula foglalkozott a történeti lovasnomádok egyéb anyagával, így a szkíta lószerszámok bőryanagával is. Fettich véleménye szerint e nomád felszerelések „vívmányainak” megvizsgálásával a honfoglalók emlékeihez is közelebb lehet kerülni. A technikai megfigyelések fontosságának kiemelésével rendkívül modern, korát megelőző régészeti kutatási szemléletről tesz tanúbizonyságot mindkét kutató.

Fettich röviden kifejti az Akadémiának írt jelentésben azt is, hogy a kijevi múzeum anyaga, valamint a magyarországi leletek is arra utalnak, hogy a krími gót kultúra is erős hatást gyakorolt a honfoglaló magyarság művésze-

tének kialakulására. Példaként a bezdédi tarsolylemez keresztjét és a szolnok-strázshalmi tarsolylemez rekeszútánzatait említi meg. Emiatt különösen fontosnak tartja az összes, az „átmeneti időből” származó lelet felgyűjtését. A Dnyeper nyugati partjánál található Pasterszkoje gorogyiscse területén talált nagy méretű bronzfibula magyarországi párhuzamait is megemlíti. Összegzőként pedig megállapítja, hogy a magyar őstörténet művelését

A kijevi kolostoregyüttes mai, helyreállított állapotában

nagyban előmozdíthatja „a honfoglaló magyarság végleges kialakulási színterén előkerült régiség anyag tanulmányozása a hazai honfoglaláskori emléktárolás tanulmányozása mellett”.

Fettich Nándor azzal zárja az Akadémiának írt beszámolóját, hogy a csomagolási munkálatok és a kutatási feladatok párhuzamos végzésével jelentős tudományos anyagot sikerült felvételezniük, illetve biztonságba helyezniük a rendkívüli hideg, valamint a nehéz munkafeltételek ellenére is. A hazafelé vezető útjuk azonban nem volt zökkenőmentes, mert kiderült, hogy időközben lejárt a német vízumuk, s így a pesti gyorsról végül lezárták a két magyar régészt. Ez alatt a kényszerpihenő alatt, amelyet Lundenburgban, a Grand Hotelben töltöttek, módjukban állt elmélkedni oroszországi élményeiken és

bizakodni abban, hogy azt a gazdag tudományos anyagot, amelyet sikerült megismerniük és rögzíteniük, fel tudják majd dolgozni, illetőleg fel tudják majd használni későbbi munkájuk során. Mintegy 80 évvel később mi már tudjuk,

hogy míg az elsőt (a feldolgozást) pályájuk későbbi szakaszaiban nem sikerült megvalósítaniuk, addig a másodikat (a felhasználást) viszont maradéktalanul!

◇ ◇ ◇

Azonosításra váró rajzok, fényképek a kincses dobozból

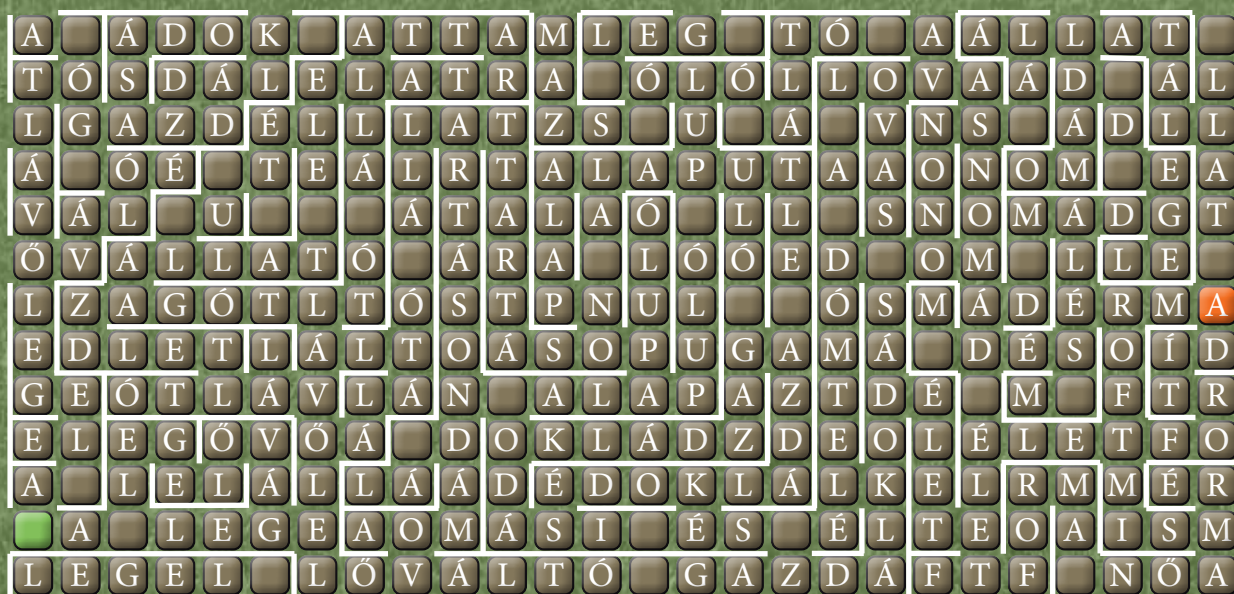
JÁTÉK

76

Keresd meg a legelőn átvezető egyetlen helyes útvonalat!
Ha megtaláltad, választ kapsz a következő kérdésre is:

Hogyan nevezzük a legelőváltó gazdálkodáson alapuló steppei nomád életmódot?

A megfejtést beküldők között három nyereményt sorsolunk ki. A megfejtést 2023. 11. 15-ig a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címre vagy postai úton a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.) kérjük elküldeni.

Az agyagkatonás játékunk nyertesei:

Nagy Dániel, Varga Gábor, Vörös Krisztina.

Gratulálunk!

Csücsür

A nomádok – életmódjukból fakadóan – a letelepedett közösségek ételétől szükségszerűen eltérő ételeket ettek. A különbségek különösen szembeötlők a mai kor ételéhez képest. A manapság ismert és gyakran használt alapanyagok egy része Amerikából, a fűszerek egy része Ázsia délebbi területeiről, illetve a Távol-Keletről érkezett és honosodott meg Európában, ezeket tehát az eurázsiai nomádok nem is ismerhették. De a nomád gasztronómia nem pusztán az ételek összetevőiben különbözött a letelepült civilizációk ételétől, de főzéstechnológiailag is, hiszen a pusztai nomád körülmények között előnyben részesíthették a szabad tűzi, bográcsban való főzést a sütéssel szemben. Ázsia egyes területein egyébként még ma is főzik azokat a jellegzetes ételeket, amelyeket évszázadokon keresztül e térségek nomád lakói ettek. Az egyik ilyen ízletes fogás a csücsür.

A csücsür egy töltött tésztaétel. A négyzetes alakúra vágott tésztaalapokat darált hússal (juh, marha, disznó) töltötték, hajtogatással és ujjal nyomkodva össze „csücsürték”, majd forró vízben kifőzték. A közép-ázsiai ujjur konyhában manapság is kedvelt étel, európai modern változata a ravioli és a derele. A különböző húsfajták különböző fűszerezést igényelnek (menta, zsálya, tárkony).

Hozzávalók

Tészta

40 dkg finomliszt
2 db tojás
5 csipet só
1 dl víz

Töltelék

1 db közepes vöröshagyma
2 ek sertésszár
40 dkg darált sertéshús
2 kk só
1 csokor zsálya
1 csipet bors
2 dl víz

Öntet

2 dl kaukázusi kefir
1 csipet só
1 csokor menta

Recept

A lisztet, a tojást, a vizet és a sót töltjük tálba, majd gyúrjunk egy rugalmas tésztát. Az apróra vágott hagymát zsíron megdinszteljük, hozzáadjuk a darált húst, összeforgatjuk, felöntjük a vízzel, majd folyamatos ízesítés közben puhára dinszteljük. Mielőtt lehúzzuk a tűzről, megszórjuk zsályával és hagyjuk kihűlni. A tésztát kinyújtjuk és négyzetekre daraboljuk. A négyzetek közepére tölteléket halmozunk, majd félbehajtogatjuk a tésztát, összenyomkodjuk a peremét és összecsiszítjuk a szélét. A kész batyukat lobogó vízben 4-5 perc alatt megfőzzük, majd mentás kefir öntettel tálaljuk.

Előfizetve a magazin 1490 Ft helyett csak **1250 Ft-ba** kerül, ami évente mindössze 5.000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.
A 2023. november 10-ig beérkező megrendelések esetén az előfizetés a 2023. december lapszámmal fog indulni.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre!

(Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum. Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004
A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészetet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelttér 1–3.

E-mail: hatartalanreg@gmail.com

Telefonszám: +36-62-549-040

78

Most már akár elektronikus formában is olvashatja a Határtalan Régészetet!

Keresse a lap régi/új számait a dimag.hu és a laptapir.hu felületein!

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK: SÖTÉT SZENTÉLYEK MÉLYÉN

A *Határtalan Régészet* 2023-as évfolyamának utolsó száma ősi kultuszok és vallások varázslatos templomaiba, izgalmas sötét szentélyeibe kalauzolja el olvasóit. E szakrális helyszínek szerte a világon megdobogtatják nem csupán az átlagemberek, de a régészek szívét is. Véres maja áldozatok helyszíneire, a jeruzsálemi Szent Sír templomába vagy épp az ősi Seiyemút egyik homokba temetett karavánútja mellett található dunhuangi

Ezer Buddha Barlangtemplomokba is belépünk majd képzeletbeli utazásunk során, de szó esik majd a perzsák által épített hallgatás tornyairól, és arról is, hogy mi is állt a kecses görög templomok sötét szentélyeinek mélyén. Megéri majd velünk tartani!

RENDELJE MEG EDDIG MEGJELENT LAPSZÁMAINKAT!

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

Aggyagkatonák

AZ ELSŐ
KÍNAI CSÁSZÁR
HALHATATLAN ŐREI

兵馬俑

A kiállítás megtekinthető
a Móra Ferenc Múzeumban
2023. december 31-ig
naponta 10–18 óráig.

Szeged, Roosevelttér 1–3.

moramuzeum.hu

[mora ferenc muzeum](https://www.facebook.com/moraferencmuzeum)

[moramuzeum](https://www.instagram.com/moramuzeum)

MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

nka
Nemzeti Kulturális Alap

